
Funded
by the European Union
and the Council of Europe

EUROPEAN UNION

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE

Implemented
by the Council of Europe

Ця програма фінансується спільно Європейським Союзом та Радою Європи і виконується Радою Європи

Спільна програма Європейського Союзу/Ради Європи
“Посилення боротьби з жорстоким поводженням і безкарністю”
у країнах Південного Кавказу, Молдові і Україні

Доповідь

Розслідування звинувачень у жорстокому поводженні в пенітенціарній службі України

Джим Мердох та Олександр Букалов

Січень 2014 року

ЗМІСТ

A. СФЕРА ДОСЛІДЖЕННЯ	2
B. ВІДПОВІДНІ ПОЛОЖЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....	5
C. ВНУТРІШНІЙ КОНТЕКСТ: РОЗПОВСЮДЖЕНІСТЬ ЯВИЩА ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКИХ В'ЯЗНИЦЯХ.....	10
D. ПРОБЛЕМИ З КАНАЛАМИ ІНФОРМУВАННЯ – ВСТАНОВЛЕНІ ФАКТИ БЛОКУВАННЯ.....	14
E. ОЦІНКА НИНІШНЬОГО СТАНОВИЩА	20
I. ЕФЕКТИВНІСТЬ - НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ТА НЕУПЕРЕДЖЕНІСТЬ; АДЕКВАТНІСТЬ; ОПЕРАТИВНІСТЬ; ДОСТАТНЄ ЗАЛУЧЕННЯ ПОТЕРПІЛОГО ДО ПРОВАДЖЕНЬ; ТА ВІДКРИТІСТЬ ДЛЯ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ	21
II. НАЛЕЖНА КООРДИНАЦІЯ ТА ПІДЗВІТНІСТЬ	25
III. Дії, МОТИВОВАНІ БАЖАННЯМ ВИКОРИНИТИ ЖОРСТОКЕ ПОВОДЖЕННЯ.....	29
<i>ПІДСУМОК РЕКОМЕНДАЦІЙ: ПРАВИЛА СТОСОВНО В'ЯЗНИЦЬ</i>	<i>32</i>

Зміст цієї публікації не обов'язково відображає офіційну позицію Європейського Союзу та Ради Європи

а. Сфера дослідження

1. Ми намагались вивчити ступінь відповідності європейським очікуванням нормативної бази та фактичного функціонування в Україні механізмів розслідування скарг на жорстоке поводження за боку персоналу в'язниць з огляду на наші наміри надати подальші рекомендації щодо посилення таких механізмів. Цей звіт присвячений виключно зазначеному питанню. Основна увага у попередньому звіті 2009 року (підготовленому Джимом Мердохом, одним з двох постійних експертів Ради Європи за програмою «Протидія жорстокому поводженню та безкарності на Південному Кавказі, у Молдові та Україні») приділялась ситуації у місцях позбавлення волі у підпорядкуванні МВС України. Цього разу до пана Мердوخа приєднався Олександр Букалов, голова громадської правозахисної організації 'Донецький Меморіал'. Допомога також була надана пані Оленою Родіоненко, представником Офісу Ради Європи в Україні.
2. Звіт значною мірою базується на бесідах, що були проведені у Києві у період 10-11 жовтня 2013 року. Наш візит за часом співпав із візитом до України КЗК, делегації Комітету Ради Європи з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. Втім, ми не мали жодних контактів із КЗК і діяли незалежно. Крім цього, ми жодним чином не брали участі у моніторингу в'язниць. Єдиним фокусом нашого візиту було розслідування скарг з приводу можливого жорстокого поводження у в'язницях, однак протягом відведеного часу ми не мали можливості відвідати ці заклади, щоб поговорити з працівниками в'язниць; замість цього були проведені інтерв'ю, які включали дискусії з посадовими особами, що працюють у пенітенціарній системі або відповідають за певні аспекти, які мають до неї відношення, включаючи працівників Державної пенітенціарної служби,¹ Генеральної прокуратури України, офісу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Координаційного центру з надання правової допомоги, Асоціації правників України, Комітету з питань прав людини національних меншин і міжнаціональних відносин Верховної Ради (Парламент) України, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Української Гельсінської спілки з прав людини, Харківської правозахисної групи, Всеукраїнського центру з надання правової допомоги, а також Чернігівського жіночого правозахисного центру. У розпорядження дослідної групи було надано відповідні документи, включаючи звіти Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, внутрішній розпорядок в'язниць та звіти різноманітних недержавних організацій. Нам було додатково надано документальні звіти. Звітування про наші попередні висновки та рекомендації відбулося у Києві в грудні 2013 року, завдяки чому ключові особи отримали можливість висловити свої зауваження щодо проекту звіту. **Застосовується звичайне правове застереження: погляди, відображені у цьому звіті, не є поглядами Ради Європи, але лише його авторів.**
3. Співпраця з дослідною групою, а також надана їй допомога були найвищого ґатунку. Ми помітили очевидну готовність та бажання взаємодіяти з нашою групою та долучитись до теми дослідження. Ми висловлюємо найщирішу подяку за надання постійної значної допомоги у

¹ У оригіналі тексту автори використовують британський термін 'тюремна служба'.

рамках спільної програми Європейського Союзу / Ради Європи 'Посилення протидії жорстокому поводженню'. Втім, необхідно вчергове наголосити на тому, що наше завдання полягало в оцінюванні дієвості порядку подання скарг або повідомлення підозр щодо можливого жорстокого поводження. Ми не оцінювали будь-які конкретні аспекти роботи в'язниць.

4. Корисно окреслити ключові очікування Європи у сфері розслідування можливого жорстокого поводження, оскільки вони визначали питання, що ставилися під час інтерв'ю. Саме лише запровадження у національному законодавстві норм, що забороняють тортури, а також нелюдське та таке, що принижує людську гідність, поводження або покарання, навряд чи здатне забезпечити достатній захист особи за відсутності позитивних дій з боку державних посадовців із здійснення кроків у відповідь на скарги про жорстоке поводження. Це також відображене в очікуваннях Європи. Зокрема, відповідні органи влади зобов'язані розпочинати розслідування відповідно до Статті 3 Європейської конвенції з прав людини, коли обставини, які потрапляють до їх уваги, свідчать про те, що відбувся факт жорстокого поводження, достатньо серйозний, щоб підпадати під застосування Статті 3. З точки зору Європейського суду з прав людини, такий обов'язок настає у випадку, коли мають місце „достатньо чіткі ознаки застосування тортур або жорстокого поводження”,² або як наслідок „небезпідставної скарги”, що дає привід для „обґрунтованої підозри” щодо жорстокого поводження.³ Таким чином, основна увага приділяється розслідуванню *навмисного* жорстокого поводження. Вимога щодо проведення ефективного розслідування – це один із варіантів застосування *позитивного* зобов'язання, яке накладається на держави при ратифікації Європейської конвенції з прав людини. Вона тісно пов'язана з важливим принципом, що саме органи державної влади мають перш за все пояснити наявність ушкоджень у людини, яка була позбавлена ними волі, а не сама особа має встановити його причину.⁴ Отже це процесуальне зобов'язання відповідним чином розглядається як окремий і незалежний обов'язок (тобто, 'зобов'язання, яке може відокремлюватись'). *Мета* цієї вимоги – притягти до відповідальності посадових осіб - є невід'ємною від її обґрунтування.⁵ Зобов'язання щодо проведення розслідування

² Див. справу „*Bati та інші проти Туреччини*” (*Bati and Others v Turkey*) 2004-IV, параграф 133 (посилання на керівні настанови ООН щодо ефективного розслідування та документування катувань, іншого жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання ('Стамбульський протокол').

³ Наприклад, справа „*Гарібашвілі проти Грузії*” (*Gharibashvili v Georgia*) (29 липня 2008 року), параграф 64: 'звинувачення заявника, висловлені місцевій владі, містили достатньо конкретної інформації – дата, місце та характер жорстокого поводження, інформацію про порушників, причинно-наслідковий зв'язок між побиттям та отриманими проблемами зі здоров'ям, тощо, що склало небезпідставну скаргу, у відповідь на яку органи влади були зобов'язані провести ефективне розслідування'.

⁴ *Томасі проти Франції* (1992) Серія А № 241-А, параграф 115. Ця думка часто підкреслювалась під час дискусій зі співрозмовниками, проте не завжди було зрозуміло, що розглядались саме наслідки застосування цього принципу по відношенню до практики Європейського суду з прав людини. Це питання розглядається нижче, у параграфі 43.

⁵ *Бекос та Кутропулос проти Греції* (13 грудня 2005 року), параграф 53: 'де особа робить достовірну заяву, що вона стала жертвою поводження, яке порушує Статтю 3, з боку поліції або інших представників держави, що положення цієї статті, разом зі [Статтею 1] опосередковано вимагає проведення ефективного офіційного розслідування. ...в іншому випадку, загальна правова заборона катувань, нелюдського або такого, що принижує честь і гідність особи поводження та покарання, може, не зважаючи на її фундаментальну важливість, на практиці виявитись неефективною, і у деяких випадках представники держави матимуть змогу порушувати права тих, хто їм підпорядковується, в умовах фактичної безкарності'.

класифікується не як 'зобов'язання щодо результату, але як зобов'язання щодо засобів»,⁶ проте питання, як саме розробити порядок ефективного розслідування фактів жорстокого поводження, має вирішуватись самими державами. Це зобов'язання містить низку складових, починаючи з забезпечення шляхів ініціювання розслідування та завершуючи призначенням відповідного покарання. Таким чином, виконання обов'язків якнайкраще може бути описано як спільна відповідальність, де керівники, незалежні слідчі, органи прокуратури та судді мають відігравати кожен свою роль.

5. Більш конкретно, законодавство країни повинно відповідати ключовим критеріям ефективності (незалежність та неупередженість; адекватність; оперативність; достатній ступінь залучення постраждалого; та відкритість громадському контролю); має бути координоване; бути предметом перевірок (у випадках не продовження чи припинення процесуальних дій, або відмови переслідувати у судовому порядку, виникає зобов'язання щодо перегляду судом таких рішень на предмет їх законності, або можливості ініціювання проваджень шляхом подання заяви про порушення закону, якщо це передбачено внутрішнім законодавством); а також переслідувати мету викоринити жорстоке поводження.⁷ У центрі цього знаходиться налаштованість діяти з розумінням мети. Таким чином, 'органи влади повинні вжити усіх можливих заходів для збереження доказів, що мають відношення до інциденту, включаючи, між іншим, детальні заяви потерпілого щодо звинувачень з його боку, свідчення очевидців, судові докази та, де необхідно, додаткові медичні довідки, які містять вичерпний та точний опис тілесних ушкоджень, а також об'єктивний аналіз медичного висновку, зокрема, що стосується причини ушкоджень, оскільки 'відсутність будь-чого, що у ході розслідування підриває здатність визначити причину ушкодження або відповідальну за його нанесення особу, ризикує вступити у протиріччя із визначеним стандартом.'⁸

в. Відповідні положення внутрішнього законодавства

6. Відповідно до міжнародного права, законодавством країни має бути передбачена низка матеріальних та процесуальних заходів, які на практиці мають забезпечити ефективність заборони катувань.⁹ Найбільш очевидною відправною точкою є наявність законодавчих актів, що визначають жорстоке поводження як злочин. Дане дослідження не було спрямоване на

⁶ *Барабанціков проти Росії* (8 січня 2009 року), параграф 54.

⁷ Див. далі Сванідзе "Рекомендації щодо міжнародних стандартів ефективного розслідування жорстокого поводження" (2010).

⁸ *Баті та інші проти Туреччини* (3 червня 2004 року), параграф 134.

⁹ Наприклад, зобов'язання, що приймаються сторонами в межах Конвенції ООН протидії тортурам: на додаток до обов'язку розслідувати звинувачення жорстокого поводження (відповідно до Статті 12 цієї угоди), елементи, що включені до складу Конвенції містять посилання щодо застосування необхідних 'законодавчих, адміністративних, судових та інших заходів' (Стаття 2); криміналізація актів тортур у внутрішньодержавному законодавстві (Стаття 4); впровадження універсальної юрисдикції або віднесення тортур до правопорушення, яке передбачає екстрадицію особи, що його скоїла, а також відповідальність надання допомоги іншим державам у здійсненні судочинства за тортури (Статті 5, 7 та 8); взяття причетних до тортур під варту або застосування інших заходів в межах законодавства для забезпечення їх присутності у суді (Стаття 6); підготовка правоохоронців та особового складу інших зацікавлених органів (Стаття 10); систематичний перегляд правил, інструкцій, методів та практик, а також правоохоронних механізмів (Стаття 11); діяльність відповідних систем подання скарг; можливість отримання чесної та адекватної компенсації у випадку тортур (Стаття 14); та забезпечення того, що будь-яка заява, яка була зроблена внаслідок тортур не застосовуватиметься в якості доказів проти постраждалих (Стаття 15).

проведення аналізу якості внутрішнього законодавства на предмет його повної відповідності міжнародним та європейським правовим очікуванням. Це питання було висвітлене у попередньому звіті.¹⁰ Пряма заборона застосування жорстокого поводження в Україні може бути знайдена у низці законодавчих норм, як загального застосування (тобто, ці норми конкретно не стосуються посадових осіб), або у тих правопорушеннях, що можуть бути вчинені виключно посадовими особами (зокрема, працівниками в'язниць) і які, по суті, полягають у перевищенні службових повноважень або вчиненні певних порушень, передбачених спеціальними дисциплінарними кодексами. Ключові законодавчі положення можуть бути знайдені в Кримінальному кодексі України в новій редакції. Подібні кримінальні правопорушення можуть бути скоєні разом з іншими,¹¹ і застосування наказу зверху в якості захисту обмежується наказами або розпорядженнями, які є *законними*, тобто 'якщо вони віддані відповідною особою в належному порядку та в межах її повноважень і за змістом не суперечать чинному законодавству та не пов'язані з порушенням конституційних прав та свобод людини і громадянина'.¹² Нормативні положення не є повністю задовільними. Кримінальним кодексом передбачено дещо ускладнену низку правопорушень, які визначають заподіяння 'тілесних ушкоджень' (з їх розрізненням на 'тяжкі тілесні ушкодження', 'тілесні ушкодження середньої тяжкості', 'тілесні ушкодження, заподіяні у стані сильного душевного хвилювання', 'тілесні ушкодження, заподіяні у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця', та 'легкі тілесні ушкодження'), а також 'побої та мордування', 'катування' і 'необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження'. Деякі, але не всі, визначення також стосуються психологічного (на відміну від фізичного) жорстокого поводження.¹³ Тим не менш, у Кримінальному кодексі чітко зазначено, що невинуватене застосування сили є кримінальним правопорушенням.

7. З іншого боку, посадова особа, така як працівник в'язниці, може переслідуватись у судовому порядку відповідно до положень, які не мають відношення до жорстокого поводження, а скоріше до недоліків у виконанні обов'язків державного службовця, які є настільки серйозними, що можуть бути визнані злочином. Кримінальна відповідальність значною мірою визначається серйозністю шкоди, яка була заподіяна потерпілому.¹⁴ 'Зловживання владою або службовим становищем' визначається як 'умисне, з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах або в інтересах третіх осіб, використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби, якщо воно заподіяло істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським

¹⁰ Цей предмет був детально вивчений у звіті за 2009 рік; параграфи 21-39; візьміть до уваги значні зміни у Кримінальному кодексі з того часу.

¹¹ Таким чином, чинна редакція Кримінального кодексу, статті 27-30 *поміж іншим* передбачає кримінальну відповідальність по відношенню до співучасників та злочинних груп.

¹² Кримінальний кодекс, стаття 41.

¹³ Кримінальний кодекс, статті 121-128.

¹⁴ Наприклад, стаття 364 Кримінального кодексу 'передбачає покарання у вигляді виправних робіт на строк до двох років, або обмеження волі на строк до шести місяців, або позбавлення волі на строк до трьох років з позбавленням права обіймати певні посади та займатись певними видами діяльності на строк до трьох років та штраф на суму від 250 до 750 неоподатковуваних мінімумів', але у випадку 'будь-яких серйозних наслідків' злочин карається 'позбавленням волі на строк від трьох до шести років та штрафом від 500 до 1000 неоподатковуваних мінімумів. Серйозними 'наслідками, що мають відношення до будь-яких матеріальних втрат, вважаються наслідки, якщо втрати дорівнюють або перевищують 250 неоподатковуваних мінімумів.' Якщо подібний злочин, скоєний представником правоохоронних органів, то він карається на строк від п'яти до десяти років з позбавленням права обіймати певні посади та займатись певними видами діяльності на період до трьох років, а також конфіскацією майна'.

інтересам, або інтересам юридичних осіб’;¹⁵ перевищення влади або службових повноважень’ передбачає ‘умисне вчинення службовою особою дій, які явно виходять за межі наданих їй прав чи повноважень, якщо вони заподіяли істотну шкоду охоронюваним законом правам та інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб’;¹⁶ коли подібне перевищення влади або службових повноважень ‘супроводжувалось насильством, застосуванням зброї або болісними і такими, що ображають особисту гідність потерпілого діями, за виключенням катування’;¹⁷ це є злочином, що був скоєний за обтяжуючих обставин.¹⁸ Інші положення, які мають потенційне відношення до розслідування заяв про жорстоке поводження, включають службове підроблення (стаття 366) (тобто, ‘внесення службовою особою до офіційних документів завідомо неправдивих відомостей, інше підроблення документів, а також складання і видача завідомо неправдивих документів’); службову недбалість (стаття 367) (тобто, ‘невиконання або неналежне виконання службовою особою своїх службових обов’язків через несумлінне ставлення до них, що заподіяло істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам окремих юридичних осіб’); та завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину (стаття 383) (тобто ‘завідомо неправдиве повідомлення суду, прокурору, слідчому або органу дізнання про вчинення злочину,’¹⁹ і також, коли ‘ті самі дії поєднані з обвинуваченням особи в тяжкому чи особливо тяжкому злочині або із штучним створенням доказів обвинувачення, а також вчинені з корисливих мотивів’).²⁰ Інші положення Кримінального кодексу передбачають кримінальну відповідальність, яка настає внаслідок невиконання посадовою особою заходів із забезпечення фізичного або правового захисту: таким чином, відповідно до статті 380 Кримінального кодексу злочином вважається неспроможність забезпечити фізичний або правовий захист відповідних (через ‘неприйняття рішення, несвоєчасне прийняття або прийняття необґрунтованого рішення), а також невиконання, *між іншим*, ‘або несвоєчасне вжиття достатніх заходів для безпеки працівників суду, правоохоронних органів або осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їхніх сімей та їхніх близьких родичів службовою особою органу, на який покладено функції забезпечення безпеки зазначених осіб, якщо ці дії спричинили тяжкі наслідки’.

8. Кримінальним кодексом передбачено положення ‘жорстоке поводження працівників в’язниць у вигляді невинуватого застосування сили’, що, відповідно до низки положень, вважається злочином. В той же час лунає багато критики з приводу надмірної складності внутрішнього

¹⁵ Кримінальний кодекс, стаття 364.

¹⁶ Кримінальний кодекс, ч. 1 статті 365. Це карається виправними роботами на строк до двох років, або обмеження волі на строк до п’яти, або позбавленням волі на строк від двох до п’яти років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатись певними видами діяльності на строк до трьох років, а також штрафом на суму від 250 до 500 неоподатковуваних мінімумів.

¹⁷ ‘Катування’ в межах визначення відповідно до статті 127 Кримінального кодексу.

¹⁸ Кримінальний кодекс, ч. 2 статті 365. Злочини, передбачені цією частиною статті караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років з позбавленням права займати певні посади або займатись певними видами діяльності строком до трьох років, а також штрафом у розмірі від 500 до 1000 неоподатковуваних мінімумів; (3) у випадку ‘тяжких наслідків’ передбачається позбавлення волі на строк від семи до десяти років з позбавленням права обіймати певні посади та займатись певними видами діяльності на строк до семи років, а також штрафом від 750 до 1500 неоподатковуваних мінімумів.

¹⁹ Карається виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням свободи на строк до трьох років, або ув’язненням на строк до двох років.

²⁰ Карається обмеженням свободи на строк до п’яти років або позбавленням волі на такий самий строк.

законодавства, оскільки спостерігається значне дублювання багатьох положень, що містяться у Кримінальному кодексі України. Його складність сприяє нечіткості тлумачення. Чисельні та повторювані положення передбачають, що визначення «катування» може мати різні значення у різних ситуаціях; тонкі відмінності передбачають, що деякі форми особливо жорсткого поводження розглядаються, як менш тяжкі, ніж інші; така ситуація повинна викликати справжнє занепокоєння, оскільки ця складність надалі дає можливість прокурорам ставити менш серйозні звинувачення, не даючи суду приймати рішення на основі доказів щодо фактичних наслідків жорсткого поводження для постраждалого.

9. Істотні зміни були внесені до Кримінально-процесуального кодексу в листопаді 2012 року. У підсумку, ці реформи є спробою посилити незалежність суддівського корпусу, наголошуючи на їх нейтральній ролі 'посередників' у кримінальному провадженні, але вони також включають в себе вирішення окремих недоліків у роботі прокурорів²¹. Цей звіт не спрямований на перевірку успіху чи навпаки вищезгаданих реформ по відношенню до кримінального судочинства, оскільки вони здебільшого стосуються ситуацій перебування осіб у ІТТ МВС і стосуються міліції, хоча це питання часто піднімалося у наших розмовах.²² У будь-якому випадку, було б передчасно намагатись це робити, оскільки реформи були проведені нещодавно, і випадки, які виникли до введення у дію чинного кодексу, продовжують розглядатись відповідно до попереднього законодавства. Однак ці реформи все ж мають відношення до обговорення скарг на жорстоке поводження з боку працівників в'язниць: по-перше, законодавчі норми мають потенційний вплив на повноваження прокурорів, бо ознаки надмірного застосування сили є злочином відповідно до Кримінального кодексу; по-друге, будь-які початкові ознаки зміни ставлення з боку прокурорів та судів можуть навести на думку, що усвідомлення системою кримінального судочинства необхідності протидіяти безкарності державних посадовців може поширитись і на випадки, які стосуються працівників в'язниць.
10. Корисним буде зробити огляд решти ключових норм законодавства. У новій редакції Кримінального процесуального кодексу, що набув чинності у 2012 році, роз'яснюються обов'язки слідчих та прокурорів. Такі посадові особи зобов'язані вжити відповідних дій у випадку „подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення [слідчим чи прокурором] з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення”²³. Передбачається, що дії вживатимуться невідкладно, оскільки „кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути прийняті або виконані в розумні строки”²⁴. Слідчі в цілому несуть відповідальність „за законність та своєчасність здійснення процесуальних дій” і уповноважені починати

²¹ Див, зокрема ст. 371-374. Зверніть увагу, що ці положення мають пряме відношення до практики допитів працівниками міліції підозрюваних, які затримані, і таким чином не стосуються в'язниць. Відповідно, в цьому звіті не досліджується питання ефективності цих положень щодо зниження можливості жорсткого поводження, так як у центрі нашої уваги знаходяться місця позбавлення волі - в'язниці.

²² Наприклад, була висловлена думка, що жорстоке поводження із затриманими з боку працівників міліції залишається поширеним явищем, хоча слідчі стають все більш обережними і не рекомендують конкретних адвокатів (тобто, адвокатів, які вважаються представниками міліції найбільш сприятливими). Крім того, хоча зазначені доповнення призвели до більшої обережності з боку слідчих, представники міліції повертаються до 'стандартних практик' і зараз прагнуть використовувати жорстоке поводження для отримання фактичних доказів, а не визнання. Див. також попередні спостереження з питань міліції, зроблені делегацією КЗК під час зустрічі 21 жовтня 2013 року у Міністерстві внутрішніх справ, у Києві на завершення візиту КЗК в Україну у період 9-21 жовтня 2013 року (звіт надрукований 15 листопада 2013 року), може бути знайдений за посиланням <http://www.cpt.coe.int/documents/ukr/2013-11-15-eng.htm>

²³ Кримінальний процесуальний кодекс України, стаття 214.

²⁴ Кримінальний процесуальний кодекс України, стаття 28: Розумними вважаються строки, що є "об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень".

досудове розслідування за наявності відповідних підстав та проводити слідчі (розшукові) дії.²⁵ Під час проведення досудового розслідування прокурор здійснює нагляд за проведенням розслідування і, відповідно, має „повний доступ до матеріалів, документів та інших відомостей, що стосуються досудового розслідування” і уповноважений доручати слідчому (або органу досудового розслідування) „проведення у встановлений прокурором строк слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій або давати вказівки щодо їх проведення чи брати участь в них” та „скасовувати незаконні та необґрунтовані постанови слідчих”²⁶. Водночас, слідчий має право на оскарження рішень прокурора²⁷. Особи, що заявляють про жорстоке поводження, вважаються „потерпілими”²⁸ у контексті національного законодавства (порівняно з попередньою редакцією кодексу, ця категорія має більш широке визначення), а після присвоєння їм цього статусу потерпілі набувають певних прав у рамках провадження²⁹, зокрема, вимагати доступу до матеріалів справи.³⁰

11. Система розслідування конкретних скарг з приводу жорстокого поводження прогнозовано повторює глибоко проаналізовану модель, яка стосується розгляду скарг на працівників міліції. Коротко описати цю модель можна наступним чином: скарги або інші повідомлення подавалися прокурору; прокурор призначав слідчого; розслідування проводилось під наглядом прокурора; і прокурор приймав рішення щодо передачі справи до суду. Основні проблемні питання, які ми визначили під час обговорень, пов’язані із тими, що були визначені у звіті 2009 року стосовно розслідувань дій працівників міліції: ефективність каналів інформування про правопорушення (включаючи брак альтернативних механізмів, які б дозволяли передачу скарг чи заяв стосовно можливого жорстокого поводження), та недоліки у розгляді скарг або ознак жорстокого поводження (і зокрема, щодо адекватності відповіді прокурорів при прийнятті рішення щодо достатності доказів для продовження

²⁵ Кримінальний процесуальний кодекс України, стаття 40. Див. також ч. 1 статті 240: “З метою перевірки і уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, слідчий, прокурор має право провести слідчий експеримент шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань”.

²⁶ Кримінальний процесуальний кодекс України, стаття 36.

²⁷ Кримінальний процесуальний кодекс України, стаття 311.

²⁸ Кримінальний процесуальний кодекс України, стаття 55: “Потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. Права і обов’язки потерпілого виникають в особи з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого. Потерпілим є також особа, яка не є заявником, але якій кримінальним правопорушенням завдана шкода і у зв’язку з цим вона після початку кримінального провадження подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого.” Іншими словами, за відсутності заяви про надання такого статусу особа може вважатися „потерпілою” лише за умови надання цією особою відповідної згоди.

²⁹ Кримінальний процесуальний кодекс України, стаття 56. “Протягом кримінального провадження” потерпілий має право *поміж іншим* “подавати докази слідчому, прокурору, слідчому судді, суду; давати пояснення, показання або відмовитися їх давати; оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді, суду в порядку, передбаченому цим Кодексом; а також знайомитися з матеріалами, які безпосередньо стосуються вчиненого щодо нього кримінального правопорушення, в порядку, передбаченому цим Кодексом”.

³⁰ Див. ч. 1 статті 221 Кримінального процесуального кодексу: „Слідчий, прокурор зобов’язаний за клопотанням сторони захисту, потерпілого надати їм матеріали досудового розслідування для ознайомлення, за виключенням матеріалів про застосування заходів безпеки щодо осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, а також тих матеріалів, ознайомлення з якими на цій стадії кримінального провадження може зашкодити досудовому розслідуванню. Відмова у наданні для ознайомлення загальнодоступного документа, оригінал якого знаходиться в матеріалах досудового розслідування, не допускається.”

повномасштабного розслідування). Ще однією вражаючою особливістю була незначна кількість реально порушених справ.

с. Внутрішній контекст: розповсюдженість явища жорстокого поводження в українських в'язницях

12. На початку цієї частини звіту є сенс прокоментувати питання щодо очевидного зниження чисельності осіб, які утримуються в українських в'язницях, чії справи не були передані до суду. Нам було повідомлено, що це стало результатом конкретних реформ, які відбулись відповідно до нового Кримінального процесуального кодексу. Станом на 1 жовтня 2013 року, згідно статистики, у приблизно 182 закладах, що знаходяться у відомстві пенітенціарної служби, перебувало 133 040 затриманих.³¹ З них 23 283 утримувалися в досудовому ув'язненні, що є значним скороченням (на приблизно 12 000) за відносно короткий проміжок часу. Найсвіжіші статистичні дані зі звіту SPACE (пенітенціарна статистика) є станом на 2011 рік: згідно з цими даними, на той час Україна мала один з найвищих відсотків позбавлених волі у Європі (на рівні 347,7 на кожні 100 тисяч осіб населення, у порівнянні з середньоєвропейським 154,0), і хоча ця чисельність зросла на 4.6% у порівнянні з попереднім роком, з 2002 року було досягнуто значне зменшення процентної долі ув'язнених (тоді вона становила 412.4 осіб на кожні 100 тисяч населення). Станом на жовтень 2013 року ця чисельність зменшилась до 289 осіб на кожні 100 тисяч. У 2011 році доля ув'язнених до вироку суду, становила 39.4 осіб на кожні 100 тисяч осіб населення (у порівнянні з середньоєвропейським показником у 25,0 осіб).³² Незалежно від фактичної поточної чисельності ув'язнених до вироку суду, її скорочення дозволило пенітенціарній службі закрити деякі з установ, змінити цільове призначенні інших, а також розпочати програму перебудови та розбудови (з метою забезпечення мінімальної площі у 4 м² на одного ув'язненого). Водночас було визнано, що рівень укомплектованості тюрем особовим складом все ще залишається нижчим за штатний (в той час, як штатним розписом передбачено близько 53,9 тисяч посад, лише 47,9 з них були укомплектовані: тобто фактичний рівень укомплектованості особовим складом був на 11% нижче за штатний).
13. Оцінити рівень ризику жорстокого поводження, з яким може зіштовхнутися особа, що потрапила до української пенітенціарної системи, було не так вже й легко. Дискусії з прокурорами засвідчили, що, враховуючи зміну Кримінального процесуального кодексу, основна увага наразі приділяється розслідуванням скарг з приводу жорстокого поводження із затриманими у закладах, які знаходяться у підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ України. При спілкуванні з прокурорами та посадовими особами пенітенціарної служби з'явилось відчуття, що для них жорстоке поводження у в'язницях не було явищем будь-якого реального значення, крім по відношенню поодиноких випадків. Було визнано, що певні заяви, які були зроблені в'язнями, стосувались 'спеціальних воєнізованих підрозділів', які

³¹ Станом на 1 жовтня 2013 року нараховувалось близько 100 тисяч в'язнів. Кількість в'язнів, чия справа ще не розглядалась у суді, за даними на 1 липня 2010 становила 40 024 особи. Станом на 1 листопада 2013 року у 182 закладах, що належать до юрисдикції Державної пенітенціарної служби України, перебувала 12941 особа; 697 інспекційними групами виконавчої влади було зареєстровано 133,996 осіб, засуджених до кримінального покарання, за виключенням ув'язнення та адміністративного покарання.

³² Див. звіт SPACE, PC-CP(2013) 5, таблиці 1.5 та 5.

підпорядковуюються Міністерству юстиції України³³. Це, в свою чергу, призвело до перегляду їх функцій і введенню додаткової підзвітності. На сьогодні, про факти їх застосування у будь-якій ситуації доповідається прокурору, який має право вивчати записи спостереження та визначати наявність будь-яких ознак того, що фактичний рівень застосування сили був непропорційним і, таким чином, потребує подальшого розслідування. Крім того, були введені у дію обмеження, спрямовані на скорочення особистих обшуків. Ми відзначаємо ці позитивні зміни, проте, як було наголошено раніше, оцінювання ефективності таких заходів не входило до нашої компетенції, оскільки наша увага була зосереджена виключно на питанні розгляду скарг та інших повідомлень про жорстоке поводження.

14. Мабуть зрозуміло, що з огляду на незадовільні умови життя під час перебування під вартою, ускладнені перенаселеністю установ, співрозмовники підкреслювали можливості, які з'являються внаслідок зменшення кількості в'язнів. Ми отримали низку повідомлень, що ризик жорстокого поводження у в'язницях також зменшився внаслідок інших змін у пенітенціарній службі, які призвели до реформ, таких як введення вичерпних посадових обов'язків та покращення підготовки персоналу³⁴. Інші співрозмовники, зокрема представники Асоціації правників України, здавалось, підтвердили, що ключовими проблемними питаннями при відбуванні покарання є погані умови ув'язнення (включаючи ризики для ув'язнених внаслідок пасивного куріння, інфекційних хвороб, недостатньо поживного харчування та недостатнього простору під час їх транспортування). Під час дискусій були також підняті деякі інші питання стосовно поводження з ув'язненими, що відбувають довічне ув'язнення³⁵, та зловживання працею ув'язнених³⁶, так само як і думка, що механізм умовно-дострокового звільнення ув'язнених відкриває шлях до корупції.³⁷ Знову-таки, варто нагадати, що оцінювання ступеню

³³ Див. також звіт Української Гельсінської спілки з прав людини „Права людини в Україні” (Харків, 2013), стор. 74-75.

³⁴ Пізніше ми отримали інформацію про професійну підготовку працівників в'язниць. Інформація ґрунтується на внутрішньому розпорядженні № 248 від 23 вересня 2008 року. Підготовка здійснюється на базовому та поглибленому рівнях (що, зокрема, передбачає отримання вченого ступеня): початкова професійна підготовка та подальше підвищення кваліфікації включають вивчення міжнародних інструментів захисту прав людини у контексті поводження з ув'язненими та впровадження рішень Європейського суду з прав людини у системі національного права.

³⁵ Див, наприклад звіт КЗК/інф. (2013) 23, параграфи 48-51.

³⁶ Та див. звіт КЗК/інф. (2013) 23, параграф 26: ‘...делегатія почула чисельні скарги від в'язнів на персонал в'язниці або в'язнів, яким було відведено особливу роль надавати допомогу персоналу пенітенціарної служби у забезпеченні надмірного тиску на в'язнів з метою їх змушення працювати з перевищенням усіх норм праці, не зважаючи на стан здоров'я В'язні, які були опитані, повідомили, що їх змусили підписати письмову згоду працювати протягом додаткового часу без належного оформлення та, дуже часто, безкоштовно. Така ситуація, частково мала відношення до неспроможності в'язнів виконати робочі плани, які багатьма з них вважались нереальними.’

³⁷ Див. щорічний звіт громадської організації ‘Донецький Меморіал’ “Права в'язнів в Україні - 2012”, згідно з яким лише 43% в'язнів, які мали право на умовне звільнення, змогли ним скористатись.’ Див. також доповідь громадської правозахисної організації ‘Донецький Меморіал’ до Універсального періодичного огляду ООН 2012 року, параграф 38: ‘Чимало зловживань та порушень прав в'язнів відбувається при застосуванні УДЗ (умовно-дострокового звільнення) Процедура отримання УДЗ дуже корупційноємка, звільняється по УДЗ менше половини осіб, які мають на це право. Рішення про подання до суду клопотання про дострокове звільнення приймає адміністрація установ. Засуджений не має у цьому питанні доступу до суду. Таке становище використовується адміністрацією установ як механізм тиску на засуджених. Через можливість надання УДЗ адміністрація установ змушує засуджених до безоплатної праці, до хабарів тощо. Будь-яких заходів на зміну ситуації держава не вживає.’ Див. <http://helsinki.org.ua/en/index.php?id=1337406294> Ця інформація також була надіслана, як і в минулому, до КЗК: див. КЗК /інф (2013) 23, параграф 27. При обговоренні проекту цього звіту інші співрозмовники також звертали увагу на такі важливі проблеми, як відсутність медичного обслуговування ув'язнених та тримання ув'язнених у наручниках під час

обґрунтованості такого занепокоєння не входила до нашої компетенції. Ми лише звертаємо увагу на те, що такі явища цілком можуть викликати скарги з боку ув'язнених.

15. Якщо у ході нашої зустрічі з прокурорами та працівниками пенітенціарної служби звучали заяви, що жорстоке поводження у в'язницях не є значущим явищем, інші співрозмовники, яких ми зустрічали під час обговорення наголошували, що це не підтверджується реаліями повсякденного життя у багатьох в'язницях України. Представники декількох НУО висловили думку, що жорстоке поводження вкорінилося як засіб забезпечення внутрішньої безпеки у багатьох (але жодним чином не всіх) установах. Згідно з описаною ними картиною, погрози фізичної розправи та словесні образи навмисно постійно застосовуються з метою зламати волю новоприбулих ув'язнених. Зловживання утриманням в одиночних камерах є ще одним із засобів утихомирення, в особливості визначених 'порушників спокою'. На думку вищезгаданих організацій, часто існує чіткий взаємозв'язок між незадовільними матеріальними умовами утримання під вартою та загальним ставленням до в'язнів.
16. Неважко зробити висновок, що ризик жорстокого поводження в українських в'язницях залишається реальним. Така ситуація була підтверджена останнім звітом Комітету Ради Європи із запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, а також у звіті КЗК за результатами візиту Комітету у грудні 2012 року. Звітом КЗК позитивно відмічені нещодавні зрушення у одній в'язниці суворого режиму, де у минулому неодноразово піднімалися питання щодо випадків жорстокого поводження. У інших закладах, за повідомленнями надійних джерел, як оперативний персонал, так і керівництво в'язниць жорстоко поводитись з в'язнями на повсякденній основі. Іноді жорстоке поводження було настільки суворим, що дорівнювало тортурам. Зокрема, ситуація у двох відвіданих КЗК в'язницях³⁸ викликала особливу турбованість:

У делегації склалось враження ... що жорстоке поводження з в'язнями стало майже визнаним елементом підтримання належного порядку та боротьби з тюремними субкультурами. Засоби, що застосовувались працівниками, які частково спирались на обрану групу в'язнів, кому відводилась роль помічників, вочевидь мали на меті змушення усіх в'язнів до покірної поведінки починаючи з перших днів їх прибуття до закладу. Як було сказано, період відразу після прибуття до в'язниці був особливо травматичним для психіки. В'язнів нібито змушували виконувати фізичні вправи за межею виснаження, незважаючи на стан їх здоров'я, а також піддавали різноманітним провокаціям з боку персоналу (наприклад, в'язнів змушували чистити підлогу у туалетах, після того, як працівники в'язниці її забруднювали). Ті, кого працівники в'язниці визначили в якості потенційного джерела порушень, особливо ризикували стати жертвою фізичного жорстокого поводження з боку персоналу та /або з боку співкамерників, які допомагають працівникам пенітенціарної служби під час усього терміну їх перебування у колоніях.

проходження лікування у цивільних лікарнях. Втім, як було зазначено, вивчення цих питань виходило за межі нашої компетенції.

³⁸ Маються на увазі (згідно зі звітом КЗК) виправна колонія № 89 (Дніпропетровська область) та колонія № 25 (м. Харків).

Особливе занепокоєння викликали повідомлення від декількох в'язнів, відповідно до яких, їм було наказано персоналом здійснювати напади або чинити надмірний тиск на співкамерників. Цим в'язням, за повідомленням, погрожували, що у випадку відмови виконувати накази працівників в'язниці, вони могли втратити будь-які шанси на умовно-дострокове звільнення, залишитись без захисту від нападу з боку інших співкамерників, які можуть забажати спричинити їм шкоду та / або побиття працівниками в'язниці. У одному такому випадку, в'язень нібито мав попередню домовленість з працівниками в'язниці щодо здійснення нападів на іншого ув'язненого в обмін на його переведення до іншого пенітенціарного закладу.

У інших закладах,

[Під час відвідувань], взаємодія між персоналом та в'язнями була зазвичай обмежена до суворого мінімуму, а підходи, що застосовувались персоналом в'язниць могли навіть бути описані як мілітаристські. Персонал в'язниці першого ешелону спілкувався з в'язнями лише для віддання наказів, рідко прагнучи конструктивного діалогу з ними. В'язні повинні були стояти у положенні «струнко» під час безпосередніх контактів з працівниками, або, якщо спілкування відбувалось із допоміжним персоналом, то доповідати з позиції підлеглих. Такий підхід можливо було частково спостерігати [у одному закладі], де керівництво вважало, що військова дисципліна була корисною для в'язнів. В якості підтвердження було продемонстровано, як на виконання наказів персоналу в'язні стояли шеренгою під дощем у внутрішньому дворі у положенні струнко та одногolosно викрикували “ні” на питання, що було поставлене працівником в'язниці з приводу наявності будь-яких скарг³⁹.

17. Окрім міжнародних чи внутрішніх моніторингових візитів, безумовно, велике значення мають статистичне узагальнення та аналіз даних стосовно скарг, поданих в'язнями, у визначенні в'язниць (тюремних підрозділів та окремих працівників в'язниць), проти яких подаються скарги, і, таким чином, може попередити керівництво про можливі значні проблемні питання, які потребують термінової уваги. Дані, що мають відношення до суміжних скарг, таких як відмова у передачі скарги або погрози бути покараним за подання скарги, також можуть допомогти. Однак, складається враження, що в Україні відсутня надійна система узагальнення подібних даних. Певну стурбованість викликає незначна кількість скарг (або інших повідомлень) попри наявність фактів жорстокого поводження у в'язницях. Дискусії відбувались за спільної участі представників пенітенціарної служби та прокуратури, проте за результатами цієї зустрічі не було можливості отримати чітку картину про кількість отриманих скарг на жорстоке поводження, але лише чітке враження, що зменшення чисельності в'язнів також призвело до значного зменшення (на близько 27%, як нам було повідомлено) кількості поданих скарг на жорстоке поводження. Така чітка статистика спочатку навела нас на думку про існування системи ретельного збору даних, проте швидко стало зрозуміло, що насправді це не так. Під час спільної зустрічі за участю прокурорів та керівництва пенітенціарної служби було визнано відсутність механізмів встановлення кількості скарг, які мали відношення до умов утримання під вартою, на відміну від тих, що стосувались актів фізичного жорстокого поводження. Єдиним способом можливого відокремлення таких даних є перевірка медичної документації в'язниць. Більше того, хоча існують два паралельних комплекти статистичних даних, що стосуються скарг від засуджених осіб, один з яких ведеться пенітенціарною

³⁹ Звіт КЗК СРТ/інф. (2013) 23, параграфи 13 та 22.

службою, а інший прокуратурою – ці дані ґрунтуються на різних критеріях. Хоча зміна Кримінального процесуального кодексу, за отриманою інформацією, призвело до створення нового єдиного реєстру скарг, який охоплює всіх затриманих, чия справа ще не розглядалась у суді (через потребу у вирішенні проблеми застосування працівниками міліції жорстокого поводження для вибивання визнань), потреби щодо раціоналізації заходів з опрацювання скарг від в'язнів визначено не було. Необхідна реформа з метою забезпечення збору точних даних про скарги або інші повідомлення про можливі факти зумисного жорстокого поводження.

d. Проблеми з каналами інформування – встановлені факти блокування

18. Найбільш очевидною першою передумовою ефективної системи розслідувань є ефективні способи подання та передачі представникам відповідних органів влади скарг або доведення інших ознак можливого жорстокого поводження. Якщо порівняти довідкову інформацію про жорстоке поводження, що була підготовлена КЗК, то дані щодо незначної кількості скарг на жорстоке поводження з боку працівників в'язниць не можуть бути пояснені незначним ризиком жорстокого поводження у в'язницях. Відсутність статистично-значущої кількості офіційних скарг від в'язнів скоріш за все свідчить про те, що внутрішні механізми передачі скарг та визначення ознак можливого жорстокого поводження є неефективними. У ході дискусії було висловлено думки з приводу декількох шляхів блокування.
19. Були деякі припущення у ході дискусій з приводу усвідомлення ув'язненими своїх законних прав. Дві різні групи співрозмовників зазначили, що відсутність скарг з боку в'язнів може бути пов'язаною з недостатньою обізнаністю про власні права. Ця думка була висловлена представниками закладів, що мають безпосереднє відношення до надання правової допомоги, та представниками захисту, які у подальшому зробили припущення, що оскільки в'язні неминуче становлять найменш соціально захищену верству суспільства, їх спроможність оскаржувати жорстоке поводження під час перебування у в'язниці зазвичай буде низькою. Відповідно до їх висновку, саме у в'язницях необхідно намагатися допомагати в'язням розуміти свої права та користуватись ними за можливості. Ступінь проблемності цього питання так і залишився невизначеним. Що стосується вищезгаданого звіту КЗК за результатами візиту до України у 2012 році, то у ньому висловлюється припущення, що в'язні, які зустрічались із делегацією в установах, де є (або нещодавно були) зафіксовані випадки щоденного жорстокого поводження, насправді були обізнані зі своїми правами, принаймні, що стосується невинуватеного застосування сили. З іншого боку, Голова Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин висловив думку, що деякі в'язні все ж потребують допомоги для розуміння своїх прав. Два питання є актуальними у контексті цього звіту: по-перше, інформування в'язнів про їхні права; по-друге, підвищення рівня обізнаності про право подавати скарги. Що стосується першого питання, то обов'язкове дотримання персоналом в'язниці чітко визначеного принципу, згідно з яким будь-яке застосування сили має бути пропорційним, виправданим і допустимим лише як крайній захід⁴⁰,

⁴⁰ Див., зокрема, Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила: 64.1 Персонал пенітенціарної установи не має застосовувати силу щодо ув'язнених, за винятком випадків самооборони або у випадках спроби втечі, або активного чи пасивного фізичного опору встановленому законом порядку, і такі дії завжди мають застосовуватися як крайній захід. 64.2 Сила має

може служити основою для закріплення права на захист від жорстокого поводження у рамках національних в'язничних правил.

20. Втім, основним питанням залишається забезпечення каналів для подання скарг. Незначна кількість фактичних скарг та загальне враження частини керівництва пенітенціарної служби і прокурорів, що відсутність скарг є ознакою рідкості такого явища, як жорстоке поводження, насправді може бути пояснене 'блокуванням' каналів, які мають у своєму розпорядженні в'язні для подання скарг. Було відзначено достатню чисельність ознак надзвичайної важливості захисту таких каналів для в'язнів, з огляду на їх побоювання можливих покарань за подання скарг. Іншими словами, працівники в'язниць спроможні зменшити кількість скарг, застосовуючи такі прості засоби, як залякування або позбавлення зв'язку з навколишнім світом. У звіті за результатами вищезгаданого візиту КЗК у 2012 році, наприклад, відмічається, що в'язні у одному із закладів, вочевидь, були попереджені про неприпустимість скарг членам делегації, яка відвідувала в'язницю.⁴¹ Чи *насправді* покарання відбуваються, чи ні, може і не настільки критичне для мети цього звіту, як *відчуття* того, що вони можуть відбуватись. Висновки КЗК, що жорстоке поводження застосовувалось після прибуття в'язнів до установ, які були об'єктами дослідження, як засобів забезпечення покорності (і те, що такі методи застосовувались за активної допомоги обраних в'язнів, які прагнуть особливих привілеїв) призводять до неминучого висновку, що у багатьох в'язницях занадто часто ефективно нейтралізується найбільш очевидне джерело скарги, тобто сам ув'язнений.⁴²

21. Коротше кажучи, у будь-якій ефективній системі, що призначена для протидії жорстокому поводженню та безкарності, в'язні повинні не тільки відчувати, що вони мають змогу повідомляти про свої занепокоєння з приводу жорстокого поводження без страху бути покараними, але й те, що вони спроможні це робити на практиці. Першою визначеною потребою, яка вимагає термінових дій, є вирішення проблеми залякування чи відчуття ризику,

застосовуватися у мінімально необхідній мірі та протягом мінімального періоду часу. 65 Сила має застосовуватися згідно з детально розробленим порядком, що передбачатиме наступне: а. види силових дій, що можуть бути застосовані; б. обставини, за яких може бути застосований кожен із видів силових дій; с. персонал, уповноважений застосовувати різні види силових дій; d. рівень повноважень, необхідний для прийняття рішення про застосування будь-яких силових дій; і е. рапорти, що обов'язково складаються після застосування силових дій. 66 Персонал, що безпосередньо працює з ув'язненими, має бути навчений методам, що дозволяють стримувати агресивних ув'язнених з мінімальним застосуванням сили.

⁴¹ Звіт КЗК СРТ/інф (2013) 23, параграф 7: '... за повідомленням, в'язням було віддано наказ з боку персоналу пенітенціарної служби або співкамерників, які були обрані в якості помічників, не скаржитись, або навіть не спілкуватись з делегацією; невиконання цих настанов могло, за отриманою інформацією, привести до покарання (як то, збільшення робочого часу у цехах або накладення дисциплінарного покарання, колонія № 54 чи, навіть, тілесне покарання, колонія № 25). Низка в'язнів також дала зрозуміти, що вони фізично не були допущені до делегації (чи іншими в'язнями, які отримали відповідний наказ). У колонії № 25 персонал усілякими способами намагався не допустити встановлення атмосфери довіри між в'язнями та делегацією (наприклад, постійні переривання співбесід). Крім того, в'язні повідомили, що їм було сказано, перед прибуттям до колонії № 25, що за ними вестиметься відео та аудіо спостереження протягом їх перебування у в'язниці, в той час, як членам делегації лише повідомили про відео спостереження у карцерах. Таким чином, в'язні мали усі причини вважати, що члени делегації будуть не в змозі гарантувати збереження таємниці співбесід. У колонії № 54, персонал та обслуговуючий персонал вочевидь проводили допити тих в'язнів, які брали участь у співбесідах (включаючи жінок, які відбувають довічне покарання) про зміст розмов з членами делегації.'

⁴² Як нам повідомили представники Уповноваженого з прав людини, нещодавно було проведено 'круглий стіл' з метою обговорення цього явища, і, зрештою, було прийнято рішення щодо збільшення зустрічей з в'язнями, які проводились наодинці, під час моніторингових візитів.

яке може утримати в'язня від повідомлення про свої занепокоєння; друге – це забезпечення існування практичних засобів повідомлення про подібні проблеми.

22. Ці два пов'язаних питання були детально розглянуті. Виявляється (за результатами розмов з представниками недержавних організацій, а також з внутрішнього розпорядку в'язниць стосовно осіб у досудовому утриманні), що сьогодні вся кореспонденція перевіряється, за винятком тих листів, які надсилаються Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, до Європейського суду з прав людини, прокурору та 'іншим установам і міжнародним організаціям'. Є також положення про конфіденційність листування із 'захисниками' коли вони залучені до участі у кримінальному провадженні по відношенню до ув'язненого.⁴³ Але всі ми опосередковано розуміємо, що інша кореспонденція може бути відкрита (і, насправді, її відправка може бути затримана по причині необхідності її перевірити). Як нам повідомили адвокати та представники недержавних організацій, листи, в яких містяться заяви про жорстоке поводження, можуть бути (а на практиці так і відбувається) зупинені, в результаті чого значно ускладнюється зв'язок із зовнішніми установами. В той час, як ми не мали можливості з'ясувати фактичні механізми, які діють у в'язницях (зокрема, доступ до письмових приладь або телефонів), інструкціями вочевидь чітко визначено категорії кореспонденції, які не підлягають цензурі. Беручи до уваги те, що сфера правової допомоги не розповсюджується на засуджених в'язнів, існують всі підстави вважати, що вони мають бажання донести свої занепокоєння з приводу жорстокого поводження до більш широкого кола органів влади, ніж Європейський суд з прав людини. Інструкції повинні дозволяти в'язням контактувати із внутрішньодержавними моніторинговими органами, які мають компетенцію розглядати скарги: дійсно, з огляду на важливість практичного забезпечення ефективності внутрішньодержавних засобів правового захисту в рамках Європейської конвенції з прав людини, такий спосіб дій є життєво важливим. Таким чином право на необмежене листування має розповсюджуватись, принаймні, на кореспонденцію із прокурором та офісом Уповноваженого з прав людини, в якості національного превентивного механізму. Коротко кажучи, пенітенціарна служба повинна, в якості першочергового пріоритету намагатись впроваджувати ефективні практичні заходи, які дозволяють в'язням повідомляти про свої занепокоєння з приводу умов їх утримання. Це вимагає застосування узгодженого підходу з метою максимального забезпечення відповідних можливостей для ув'язнених. У цьому зв'язку, в'язні повинні бути забезпечені всіма необхідними засобами для письмового листування – канцелярським приладдям та поштовими витратними матеріалами. Доступ до цих приладь повинен бути правом. Ув'язнені мають бути обізнані зі своїм правом подавати скарги про жорстоке поводження. Існують різні варіанти забезпечення цього права. Наприклад, представниками недержавних організацій було запропоновано реєструвати у кожній в'язниці усі листи, які подаються працівникам для подальшого відправлення за межі в'язниці, за допомогою реєстрації дати отримання, що не дозволить їх знищення працівниками в'язниці або втручання, якщо кореспонденція адресована агенціям, уповноваженим розглядати скарги. В якості альтернативи або додаткового заходу пенітенціарна служба могла

⁴³ Наказ Міністерства юстиції України "Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України" від 18 березня 2013 року, № 460/5, Розділ VII Пункт 3.5. Див. також наказ Міністерства юстиції № 1304/5 (2 липня 2013 року) "Про порядок перевірки кореспонденції (пошти) осіб, які перебувають у виправних закладах та місцях досудового слідства".

б запозичити прийняту в інших місцях (як у Грузії) практику, яка передбачає доступ в'язнів (в рамках ініціативи Ради Європи) до конвертів та формалізованих бланків із проставленими адресами, які закладаються у спеціальні поштові скриньки та передаються напряму відповідним органам влади. Подібні засоби спілкування повинні також формувати довіру серед в'язнів. З метою забезпечення цього можливо вжити два очевидних заходи: зробити факт перешкоджання реалізації цього права дисциплінарним порушенням для будь-якої посадової особи в'язниці (включаючи відмову будь-якого в'язня від подання скарги); зобов'язати внутрішньодержавні моніторингові органи перевіряти дієвість цього механізму на практиці.

23. Разом з тим, практичні занепокоєння, які суворо перешкоджають прямому спілкуванню в'язнів з приводу звинувачень у жорстокому поводженні, можуть бути усунені за умови ефективності інших механізмів визначення можливих фактів жорстокого поводження. Ми прагнули дослідити найбільш очевидні альтернативні канали. Зокрема, було виявлено значні недоліки, які також допомогли пояснити незначну чисельність скарг, не зважаючи на чіткі ознаки жорстокого поводження у деяких в'язницях.

24. Медичний персонал в'язниць повинен мати доступ до ефективних каналів зв'язку для інформування керівництва та інспекційних служб в'язниць про занепокоєння щодо можливих фактів жорстокого поводження. Вочевидь, медичний персонал спроможний визначити випадки побиття або інші ознаки жорстокого поводження, які можуть бути йому притаманні. Повністю незалежна медична служба в'язниць, де до в'язнів ставляться перш за все, як до пацієнтів, і де персонал заохочується і передбачається, що інформуватиме про скарги, пов'язані з можливим жорстоким поводженням до в'язнів, може відігравати вирішальну роль, як у передачі таких скарг, так і реєстрації тілесних ушкоджень та інших ознак, які можуть стати у нагоді під час подальшого розслідування.

25. Дискусії зі співрозмовниками з обох проблемних питань виявили песимістичність щодо спроможності та бажання медичних працівників пенітенціарної служби брати на себе такі обов'язки. Склалось враження щодо існування загальної угоди, відповідно до якої медичний персонал пенітенціарної служби, перш за все, цікавиться лікуванням, а не документальним оформленням ушкоджень або встановленням їх можливих причин. При отриманні інформації або виявленні ушкодження, нас було проінформовано, що цей факт заноситься у медичну справу в'язня, а також робиться окремий запис у відповідному реєстрі в'язниці.⁴⁴ Таким чином, відбувається лише повідомлення адміністрації про наявність тілесних ушкоджень, але не робиться реальних спроб знайти можливе пояснення їх появи. Надання медичної допомоги у в'язницях регламентується новими інструкціями, у яких наголошується на необхідності виходити з принципу, що ув'язнені мають розглядатися передусім саме як пацієнти⁴⁵. У

⁴⁴ Див. також звіт КЗК СРТ/інф (2013) 23 у параграфі 28: У своєму листі від 18 січня 2013 року українські органи влади посилались на нові інструкції, які зобов'язують медичний персонал, у разі виявлення під час огляду ушкоджень ув'язненого, складати звіт з детальним описом ушкоджень, включаючи їх розміри та розташування. В'язень повинен отримати копію цього звіту. Крім того, про факт отримання ушкоджень необхідно письмово повідомляти прокурору протягом доби, що має бути зафіксовано у спеціальному реєстрі.

⁴⁵ Спільний наказ Міністерства охорони здоров'я та Пенітенціарної служби України від 10 лютого 2012 року (порядок реалізації права осіб, узятих під варту, та засуджених обирати медичних працівників для консультацій та медичного

боротьбі з жорстоким поведінням та безкарністю тих, хто вдається до нього, неминуче виникають притаманні, але життєво важливі протиріччя у існуючих механізмах. В'язні в якості пацієнтів мають право на збереження конфіденційності; однак, медичні працівники у в'язниці мають невідкладно інформувати прокурора про будь-які ознаки жорсткого поведіння з в'язнем. Також, задокументовані ушкодження мають бути доведені до відома начальника в'язниці. Вищезгадані оформлення та звітування мають стати вирішальним елементом у інформуванні про проблемні питання. Водночас, у ході дискусій було визначено чотири потенційно слабких місця.

26. По-перше, під час дискусій доволі часто піднімалося питання, наскільки відсутність незалежності медичних працівників в'язниць негативно впливає на документування та повідомлення фактів завдання тілесних ушкоджень. Медичні служби в'язниць наразі належать до компетенції Міністерства юстиції України, хоча і існує пропозиція передати їх Міністерству охорони здоров'я України. Втім, це питання виходить за межі лише інституційних обов'язків медичних служб, оскільки, хоч їх відокремлення може створити видимість незалежності, декілька співрозмовників зазначили, що і в такому випадку медичні працівники все одно відчували б перешкоди для виконання цього обов'язку у разі, коли заявленою або ймовірною причиною ушкоджень є жорстоке поведіння. Як нам заявив один із учасників дискусії, будь-який медичний працівник в'язниці був би 'героєм', якщо б так вчинив. Багато з тих, хто працює у системі кримінального правосуддя, мають сильне відчуття того, що медичні працівники у в'язницях є 'частиною системи', і як такі, вони бояться втрати своїх робочих місць або покарання за відверті розмови. Якщо насправді це той випадок, коли професійні медики, які працюють у в'язницях, відчувають небажання оформлення або інформування про тілесні ушкодження, які можливо мають відношення до жорсткого поведіння, то це сприяє збереженню клімату безкарності. По-друге, лунало багато критики з приводу того, що якість ведення документації у в'язницях є недостатньою для її практичного використання у будь-якому подальшому розслідуванні чи переслідуванні у судовому порядку. Найбільш очевидно, фотографії тілесних ушкоджень не робляться. Водночас було підкреслено (і з певною гідністю), що медичний персонал в'язниць навряд чи пройшов підготовку з питань відповідного документального оформлення такої інформації або щодо важливості цих дій. По-третє, спостерігались деякі ознаки, що юридичні представники в'язня не завжди мають можливість отримати доступ до його медичної справи під час оскарження рішення прокурора щодо припинення розслідування⁴⁶. Зокрема, нами було отримано деякі докази, що за таких умов доступ можливий лише з санкції суду. Все це підтверджує висновок про необхідність вжиття заходів, спрямованих на допомогу медичним працівникам щодо розуміння їх ширших обов'язків, а також захистити їх від ризику покарання за виконання цих обов'язків. Така підтримка може бути надана за допомогою програм підготовки. Якщо це призведе до більш детального документування, і якщо ці записи з готовністю надаватимуться (як це і повинно робитись) адвокатам та будуть відкриті для перевірок інспекційними групами, існує реальний

обслуговування у випадках неможливості забезпечення відповідного рівня медичного обслуговування медичними підрозділами СІЗО або виправних закладів або неможливості проведення необхідного огляду). Це право може бути реалізоване лише за кошти ув'язненого.

⁴⁶ Виходячи зі статей 8, 16 Закону України „Про захист персональних даних”, для нас залишилися незрозумілими правові підстави для будь-якого обмеження доступу до інформації.

шанс того, що ризик скоєння правопорушень зменшуватиметься, а порушники будуть виявлені і покарані. Четверте, у деяких в'язницях (зокрема, у СІЗО) виділення ресурсів на медичні послуги знаходиться на низькому рівні⁴⁷, рівень медичного обслуговування обмежений, і ефективним залишається лише надання первинної медичної допомоги. Це також має впливати на вірогідність того, що факти нанесення ушкоджень, пов'язані з можливим жорстоким поведінням, будуть відповідним чином доведені до відома адміністрації.

27. Часу для подальшого дослідження цього аспекту було недостатньо. Звичайно, ми не почули припущень, що в'язні, які прагнули доступу до медичного персоналу, щоб заявити про факти жорстокого ставлення, могли бути за це покарані, коли у подальшому було визнано відсутність необхідності такого звернення. Скоріше, основне занепокоєння було викликано втратою можливості документального оформлення ушкоджень, які б могли, зокрема, бути ознакою жорстокого поведіння, з огляду на корисність цих записів для подальшого розслідування. Також, варто ще раз наголосити на отриманих КЗК результатах:

... Багато в'язнів скаржились, що доступ до медичного персоналу затримувався, або у ньому відмовляли, після заяв про жорстоке поведіння. Коли в'язні все ж отримували доступ до медичного працівника, дуже часто відбувалось недотримання лікарської таємниці (наприклад, у кабінеті був присутній працівник в'язниці, який не входив до складу медичного персоналу), тілесні ушкодження, які вказували на жорстоке поведіння, за наявною інформацією, не документувались, а надані в'язнями свідчення ігнорувались. Опитування, які було проведено делегацією з членами медичного персоналу, підтвердили ці звинувачення; під час візиту деякі члени медичного персоналу пояснили, що відчували значний тиск з боку керівництва колоній з тим, щоб не оформлювати документально тілесні ушкодження та продовжувати виконання своїх обов'язків. Також занепокоєння викликає той факт, що оперативний персонал вочевидь мав доступ до результатів медичних оглядів / заяв в'язнів, що були зроблені під час цих оглядів. Перевірка медичної документації також виявила часту поверховість описів. У деяких випадках було очевидно, що медичний персонал навмисно записував свідомо невірну інформацію (наприклад, самотійне заподіяння тілесних ушкоджень).⁴⁸

Висновок КЗК є особливо жорстким: згідно з ним, 'теперішня бездіяльність медичного персоналу допомагає та сприяє жорсткому поведінню з в'язнями у виправних колоніях'.⁴⁹ Потребується вжиття невідкладних заходів.

28. Загалом, захист 'інформаторів' може сприяти інформуванню про випадки жорстокого поведіння. Якщо насправді медичний персонал відчуває певний тиск з приводу зведення до мінімуму оформлення та звітування про можливі випадки жорстокого поведіння, найбільш вірогідно, що у в'язницях відсутня культура і серед інших працівників, яка дозволяє і активно

⁴⁷ Зрозуміло, що Національна цільова програми пенітенціарної служби (Указ Кабінету Міністрів №345 від 29 квітня 2013 року) спрямована на покращення умов утримання в'язнів через впровадження сучасних стандартів медичного обслуговування та нових способів соціального забезпечення, надання дорадчих послуг, а також соціально-психологічного забезпечення. Організаційні принципи та такі питання, як визначення критеріїв набору персоналу все ще залишаються нез'ясованими. Бюджетні асигнування становлять 3 882,03 мільйони гривень (більше 350 мільйонів євро), додаткове фінансування передбачається в обсязі 2 129,7 мільйонів гривень (190 мільйонів євро) з "інших джерел, не заборонених законодавством". Планується, що найбільший обсяг коштів буде витрачений на модернізацію засобів нагляду (1 107,01 мільйонів гривень) та закупівлю громадських послуг (730,48 мільйонів гривень); ремонт (400,52 мільйонів гривень); медичне забезпечення (179,57 мільйонів гривень); та умовно-дострокове звільнення 640 000).

⁴⁸ Звіт КЗК СРТ/інф. (2013) 23, параграф 29.

⁴⁹ Звіт КЗК СРТ/інф. (2013) 23, параграф 30.

заохочує висловлення занепокоєння з приводу жорстокого поводження з боку колег, як відповідний та, насправді, очікуваний спосіб дій.⁵⁰

29. Внутрішньодержавні механізми моніторингу в'язниць потенційно можуть мати реальний вплив на жорстоке поводження через сприяння передачі скарг на свою адресу для подальшого опрацювання або передачі прокурору. Члени Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, визначеного незалежного превентивного механізму в Україні,⁵¹ визнали, що в'язні, які бажали з ними спілкуватись, стикались зі складнощами. По-перше, як було зауважено, практика перевірки листів від в'язнів також застосовувалась і до кореспонденції, адресованої їх офісу. Це також поширювалось на відмову з боку працівників в'язниць реєструвати скарги в'язнів, які подаються керівництву установ (на думку офісу Уповноваженого з прав людини, це проблемне питання особливо актуальне по відношенню до медичного персоналу в'язниць). По-друге, культура залякування (включаючи застосування до в'язнів 'протизаконних засобів', що стосується тюрмної праці, позбавлення привілей, а також погрози на адресу в'язнів позбавити їх можливості умовно-дострокового звільнення, як і введення режиму, при якому застосовувалось колективне покарання, щоб сприяти тиску з боку співкамерників на будь-якого в'язня, який прагне кинути виклик сталому порядку) також була визначена офісом Уповноваженого в засіб зменшення скарг. Як нам було повідомлено достатньо відверто, в'язні не прагнуть спілкуватись з офісом Уповноваженого з прав людини, оскільки наслідки за це можуть бути 'суворими'. Вищезазначене було визнано як таке, що має значний негативний вплив на спроможність офісу опрацьовувати скарги.

30. За таких обставин, офісом Уповноваженого було прийнято рішення збільшити кількість безпосередніх контактів з в'язнями під час моніторингових візитів. Це має вітатись; але до того часу, коли в'язні перестануть боятися висловлювати скарги, є вірогідність продовження нинішнього браку довіри у системі спілкування. (Як зазначено вище, навіть візити КЗК можуть стати приводом для попередження в'язнів не спілкуватись відкрито з делегаціями.)⁵² Подібні занепокоєння також були підтримані іншими учасниками дискусій, які висловили думку, що довіра в'язнів до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо опрацювання скарг знаходиться на низькому рівні, оскільки за їх сприйняттям Офіс Уповноваженого має інші пріоритети і не бажає створювати враження, що зазіхає на результати роботи прокурора. Інші мали занепокоєння з приводу відсутності оприлюдненого плану відвідання в'язниць, а також критеріїв залучення представників недержавних організацій, багато з яких мають значний досвід і знання у цій сфері. Проте, на думку Офісу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, існують два приводи для обмеженого оптимізму: по-перше, зменшення кількості утримуваних в досудовому ув'язненні значно зменшило напругу, притаманну переповненню в'язниць; та, по-друге, реформування порядку розгляду скарг, які мають відношення до звинувачень у жорстокому ставленні з боку міліції, почало наводити прокурорів на думку щодо пов'язаної з цим проблеми жорстокого поводження в рамках пенітенціарної служби.

е. Оцінка нинішнього становища

31. Як зазначено вище, будь-яка державна нормативна база повинна відповідати наступним основним критеріям:

⁵⁰ Звіт КЗК/інф. (2004) 28 параграф 27: "законодавство у сфері підзвітності буде посилене, якщо державні посадові особи (міліціонери, керівники в'язниць, тощо) будуть офіційно зобов'язані повідомляти відповідні органи влади про будь-які ознаки жорстокого поводження відразу після отримання відповідної інформації".

⁵¹ Див. *Моніторинг умов утримання під вартою в Україні: звіт за 2012 рік* (Київ, 2013).

⁵² Див. посилання 36 вище.

- ефективність (незалежність та неупередженість; адекватність; оперативність; достатнє залучення потерпілого; та відкритість для громадського контролю);
- достатня координація діяльності між відомствами; наявність перевірок (у разі призупинення, закриття провадження або відмови висувати обвинувачення, цей обов'язок поширюється на перегляд судом законності таких рішень, або можливість ініціювати судовий процес шляхом подання кримінальної скарги, якщо це передбачено національним законодавством); та
- мотивація, спрямована на викорінення жорстокого поводження із в'язнями.

і. Ефективність - незалежність та неупередженість; адекватність; оперативність; достатнє залучення потерпілого до проваджень; та відкритість для громадського контролю

32. Ці п'ять критеріїв становлять собою основні вимоги до сумісності з «процедурним аспектом» Статті 3 Європейської конвенції з прав людини. Не існує стандартної моделі: кожна правова система повинна забезпечити відповідність критеріям в кожному окремому випадку, в якому виникає необхідність дослідження. Вище було висвітлено основні проблеми, які впливають на систему розслідування в Україні. Основну роль в цьому процесі відіграє прокурор.
33. Перш за все, необхідно переконатись в тому, що процес побудований у спосіб, що викликає довіру громадськості до незалежності та неупередженості системи, на яку покладене завдання із проведення ефективного розслідування повідомлень про жорстоке поводження. Можна коротко підсумувати основні риси існуючої моделі. Скарги про жорстоке поводження передаються до прокуратури для розслідування; якщо визначається, що докази є достатньо вагомими, відкривається провадження. Основним недоліком є те, що вся система подання скарг, їх розслідування, оцінки доказів та визначення того, чи відкривати провадження та на яких правових підставах, зосереджена в руках одного органу. Хоча така модель і має потенціал відповідності Європейським вимогам, немає достатніх засобів стримування та противаг, таких як суттєве обмеження підзвітності у проведенні розслідувань та у прийнятті рішень щодо припинення розслідувань. Проблема (яка дещо відмінна від ситуації стосовно міліції) полягає не стільки в незалежності та неупередженості, скільки у недостатній підзвітності, та, в свою чергу, реагування на скарги: за результатами обговорень, проведених з іншими учасниками системи кримінальної юстиції, було важко не дійти висновку про існування відчуття того, що прокурори не досить активно займаються розслідуванням скарг про жорстоке поводження у в'язницях та не підходять до цих справ неупереджено та суворо, як це необхідно для забезпечення відповідності європейським очікуванням.
34. В Україні, як вже зазначалося, з прийняттям нового Кримінально-процесуального кодексу запроваджено більш високий рівень захисту для окремих заявників у систему розслідування заяв про жорстоке поводження щодо необґрунтованого застосування насильства чи погроз під час затримання міліцією. Нам було повідомлено, що ці реформи допомогли надати прокуратурі нове почуття мети, завдяки чому прокурори намагатимуться пришвидшити розслідування та проводитимуть його із більшою енергією у спробі забезпечити прийнятність зізнань в суді. Як вже зазначалося, будь-яка оцінка ефективності таких реформ наразі є

передчасною через те, що вони були запроваджені нещодавно; однак важливо, що існує сприйняття, що ефективне розслідування жорстокого поводження може бути забезпечене за рахунок запровадження зовнішніх реформ. Якщо виявиться, що це насправді так, такі реформи слід оцінити позитивно. Відсутність подібних стимулів до більш ефективного розслідування жорстокого поводження в пенітенціарній службі певною мірою вразила нас. Спільна зустріч з представниками прокуратури та пенітенціарної служби показала, що наразі існує певна недбалість у ставленні до цього питання. Навряд чи варто очікувати, що зміна цієї культури відбудеться зсередини. Таким чином, необхідно серйозно розглянути можливість створення незалежного слідчого органу; або, як альтернатива, принаймні запровадження незалежного органу, який матиме право наглядати за веденням окремих справ прокурором.⁵³ Якщо буде прийнято рішення про відсутність потреби у незалежному органі, як мінімум необхідно створити окремий відділ прокуратури, який займатиметься справами стосовно жорстокого поводження з в'язнями з боку державних службовців. Цей відділ повинен мати оперативну незалежність, отримати чіткі настанови щодо способу, в який він повинен здійснювати нагляд за такими розслідуваннями, бути повністю забезпеченим ресурсами, а його працівники повинні заохочуватися таким чином, аби служба в такому відділі вважалася професійно престижною. Представники офісу Уповноваженого з прав людини, національного превентивного механізму в Україні, повідомили нам про те, що відділ розслідування випадків катування нещодавно було створено в прокуратурі з метою розслідування справ щодо скарг на дії працівників правоохоронних органів, однак існують побоювання щодо того, чи призведе це на практиці до підвищення ефективності розслідувань. Потреба у створенні насправді незалежного слідчого органу видається нагальною, особливо з огляду на кількість скарг, що подаються проти України стосовно процедурного аспекту Статті 3.

35. В Україні ідея про створення Державного бюро розслідувань, яке проводитиме розслідування правопорушень, вчинених посадовими особами, зокрема випадків жорстокого поводження, була в цілому схвалена і, згідно з законодавством, має бути реалізована протягом п'яти років.⁵⁴ Втім, деякі співрозмовники зі стурбованістю вказували на досі наявну невизначеність з приводу того, чи повинно воно буде зосередити увагу на порушеннях (таких, як корупція) з боку високих посадових осіб (що є політично чутливим), або займатися всіма порушеннями (і отже також і питаннями жорстокого поводження із ув'язненими з боку працівників в'язниць); окрім цього, були серйозні ознаки того, що ідея створення незалежної служби так чи інакше не підтримується всіма сторонами. Обговорення з Головою парламентського Комітету з прав людини, національних меншин та міжнародних відносин надали нам уявлення про значну кількість завдань, які стоять перед Україною, але рішучість створити підрозділ, що займатиметься оперативним розслідуванням можливих випадків жорстокого поводження з боку посадових осіб, або установи, яка здійснюватиме пильний та ефективний нагляд за процесом розслідування, що здійснюють інші слідчі органи, можна тільки вітати. Такий орган мав би чітке завдання. Він швидко може окупити витрати на своє створення (в світлі значних

⁵³ Ч. 2 статті 216 Кримінального процесуального кодексу [ще не набула чинності] передбачає, що Державне бюро розслідувань відповідатиме за розслідування злочинів, скоєних посадовими особами: суддями, працівниками правоохоронних органів та високопосадовцями.

⁵⁴ Див. Кримінальний процесуальний кодекс, розділи X та XI.

обсягів компенсації моральної шкоди, яку Україна сплачує за рішеннями у інших справах про неналежне розслідування жорстокого поводження з боку посадових осіб).⁵⁵

36. У тому, що стосується оперативності та адекватності розслідування, очікується, що будуть вжиті всі належні кроки з метою отримання відповідних доказів та виявлення й допиту свідків, а також отримання та оцінки речових доказів. Принаймні, органи влади «завжди повинні робити серйозну спробу з'ясувати, що сталося», наприклад, шляхом «здійснення всіх відповідних дій, доступних ним, з метою збереження доказів щодо інциденту, включаючи, серед іншого, покази свідків, криміналістичні докази, тощо».⁵⁶ Оскільки докази з часом можуть зникати, необхідно вживати нагальних заходів. Швидкість реагування також важлива у вирішенні будь-яких питань щодо безкарності за жорстоке поводження; такі дії також можуть допомогти підтримати довіру до надійності системи подання скарг як із боку в'язнів, так і з боку громадськості взагалі.
37. В цьому питанні існували явні недоліки у процедурі оперативного отримання медичних доказів, які можуть реально знадобитися в будь-якому подальшому розслідуванні. Перш за все, як згадано вище, записи та професійна оцінка ознак можливого жорстокого поводження у формі травматичних ушкоджень абсолютно не виконуються на початкових стадіях фіксації медичним персоналом в'язниці. Існують серйозні підстави вважати, що основною причиною цього недоліку є тиск, що здійснюється на медичних працівників в'язниць, від яких вимагається не здійснювати реєстрацію випадків повідомлень про жорстоке поводження, або випадків, коли жорстоке поводження може бути причиною ушкодження. Навіть якщо вони й налаштовані на реєстрацію таких фактів, потрібно розглянути питання й щодо того, чи мають медичні працівники належне обладнання, та чи пройшли вони відповідну підготовку.
38. Залучення спеціалізованих судових медичних експертів до справ, де, можливо, мало місце жорстоке поводження, є вкрай важливим, оскільки завдяки цьому може бути вирішено проблему непрофесійного підходу до фіксації ушкоджень при огляді новоприбулих, що можуть бути спричинені жорстоким поводженням. За відведений нам час не було можливості отримати повної картини щодо того, що відбувається на практиці, однак, ми побачили достатньо ознак того, що певні проблеми в цій сфері існують. В Україні судові медичні служби працюють під керівництвом Міністерства охорони здоров'я, при цьому також існують інші спеціалізовані служби (офіс Уповноваженого з прав людини наразі створив спеціальний відділ, до якого увійшли експерти з психіатрії та судової медицини, й деякі із працівників цього відділу наразі присутні при розтині осіб, що померли під час перебування під вартою). Піднімалося питання стосовно того, чи може бути незалежною служба, яка підпорядкована тому самому міністерству, що й пенітенціарна система: існує також відчуття того, що сумніви у доброчесності роботи тюремних медичних працівників стосуються також роботи державних

⁵⁵ Зокрема, жорстоке ставлення з боку офіцерів міліції: на сьогодні, обсяг виплат у справах проти України сягнув 1.13 млрд. грн.

⁵⁶ *Хадісов та Чечоев проти Росії* (5 лютого 2009), параграф. 114. Див. напр. *Барабанищikov проти Росії* (8 січня 2009), параграф 44. «Суд виявив, та уряд не надав ніяких доказів протилежного, що національні органи влади не вжили жодних заходів проти осіб, які, за словами скаржника, напали на нього, що дії цих осіб так і не були розслідувані, та їх навіть не було допитано в зв'язку з заявою про напад.»

судових медичних служб. Якщо більш конкретно, то існує думка широкого загалу про те, що ситуацію можна значно покращити. Перш за все, одна із загальновизнаних проблем щодо подальшого використання звітів полягає в тому, що на практиці фотографічна фіксація ушкоджень не ведеться. Збір подібних доказів для використання у будь-якому кримінальному провадженні повинен бути звичайною практикою. По-друге, не було зрозуміло, чи використовується як основа для звітності Стамбульський протокол, та зокрема, чи зазвичай надає судова медична служба експертну оцінку щодо можливих причин зафіксованих ушкоджень: прокурори та суди повинні мати можливість отримати експертні висновки щодо того, якими причинами могли скоріш за все бути викликані описані ушкодження. Той факт, що ушкодження «не відповідають», «відповідають», «повністю відповідають», «типові для», «свідчать про» повідомлену причину, є надзвичайно важливим для ефективного розслідування жорстокого поводження.⁵⁷ Деякі адвокати захисту зазначали, що їм доводиться надсилати судовим медичним експертам конкретні питання, на які їм потрібні відповіді, хоча цей перелік може включати в себе питання стосовно того, чи відповідали виявлені ушкодження змісту скарги про жорстоке поводження. Інші представники громадських організацій зазначали, що це є звичайною практикою. Якою б не була ситуація, необхідно забезпечити виконання вимог Стамбульського протоколу щодо надання експертної оцінки відповідності чи невідповідності ушкодженням тим поясненням, що були отримані. Це суттєво допоможе прокурорам та судам першої інстанції.

39. У світлі браку випадків, коли розслідування таких справ призводило до відкриття кримінального провадження, складніше розглянути інші аспекти Статті 3 Європейської конвенції з прав людини. Оперативне розслідування тісно пов'язане із вимогою адекватності такого розслідування. Свідки забувають факти, їх переводять до інших закладів, або вони виходять на свободу; зовнішні ознаки ушкоджень із часом зникають. Нам було повідомлено, що реформи Кримінального процесуального кодексу (КПК) заохочують до використання пришвидшених процедур розслідування у разі, якщо обвинувачені особи заявляють про жорстоке поводження із ними з боку офіцерів міліції: безсумнівно, це викликано тим, аби зберегти доказову силу зізнання, однак, ми не змогли чітко з'ясувати, який вплив, якщо він взагалі є, це матиме у будь-якій справі, коли йдеться про заяву про жорстоке поводження у в'язниці. Окрім того, існує очікування щодо необхідності існування достатнього елементу громадського контролю за розслідуванням та його результатами, аби забезпечити підзвітність як в теорії, так на практиці. Ми не змогли отримати достатніх коментарів з цього приводу. З іншого боку, адекватну участь вірогідного потерпілого в процесі розслідування звинувачень чи ознак жорстокого поводження також варто обговорити. В цьому аспекті існує дві практичні проблеми: механізми захисту ув'язненого, який подає скаргу, з огляду на беззаперечне існування практики залякування; та по-друге, можливі правові наслідки для ув'язненого (прогалина у забезпеченні надання правової допомоги, як зазначено вище) та формальна

⁵⁷ Стамбульський протокол, параграф 83 (b): звіти повинні включати: «Опис ситуації. Детальний запис розповіді скаржника, отриманої під час інтерв'ю, включаючи опис можливих методів катування або жорстокого поводження, часу, коли таке катування чи жорстоке поводження мало місце, та всі скарги на фізичні та психологічні симптоми; (c) Фізичний та психологічний огляд. Запис про всі результати фізичного та психологічного огляду, проведеного в клінічних умовах та із застосуванням відповідних діагностичних аналізів, та, якщо можливо, кольорові фотографії всіх ушкоджень; (d) Висновок. Тлумачення можливого співвідношення між результатами фізичного та психологічного огляду та можливим катуванням чи жорстоким поводженням. ...»

вимога національного законодавства кваліфікувати особу як «потерпілого»⁵⁸ (тест, який не повністю відповідає поняттю «потерпілого» за Європейською конвенцією з прав людини для потреб процедурного аспекту Статті 3, оскільки отримання такого статусу дотепер вимагає від особи подання формальної скарги чи заяви). Якщо Кримінальний процесуальний кодекс насправді не дозволяє потерпілому мати очну ставку з можливим правопорушником аби обмежити спроможність прокурора перевірити суперечливі свідчення, це питання необхідно вирішити. В цьому дослідженні не вивчалось дане питання щодо окремих справ з огляду на делікатний характер цих незавершених справ.

ii. Належна координація та підзвітність

40. Стаття 3 Європейської конвенції з прав людини вимагає проведення ефективного розслідування випадків жорстокого поводження; але Страсбурзький суд ясно дає зрозуміти, що держава самостійно визначає спосіб, у який буде виконано ці міжнародні зобов'язання. Однак практика показує, що зазвичай нездатність виконати його викликана двома взаємопов'язаними факторами: по-перше, відсутність адекватної міжвідомчої координації при зборі доказів та слідстві; та по-друге, недостатність підзвітності через недосконалу систему засобів стримування та протидії при розслідуванні та прийнятті рішення щодо відкриття провадження. Реакція судової влади також є дуже важливою в цьому сенсі (особливо у справах про призупинення або закриття провадження, або про відмову у відкритті провадження, Страсбурзький суд може розглянути питання щодо того, чи був можливим перегляд судом законності таких рішень).
41. Ми отримали інформацію про те, що однією із ознак сучасної системи в Україні є те, що ув'язнені неохоче повідомляють про проблеми, а навіть якщо вони й готові ризикнути і наразитися на можливе покарання вони часто просто нездатні зробити це через цензуру. При цьому поінформовані особи прокоментували нам, яким чином скоріш за все діятиме прокуратура у разі отримання такої скарги. Коротко кажучи, прокуратура заявить, що доказів по цій справі недостатньо.

⁵⁸ Нещодавно було внесено зміни до національного законодавства. Див. Кримінальний процесуальний кодекс України, ст. 55 та 56: «ч. 1 ст. 55: потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. 2. Права і обов'язки потерпілого виникають в особи з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого. Потерпілому вручається пам'ятка про процесуальні права та обов'язки особою, яка прийняла заяву про вчинення кримінального правопорушення. 3. Потерпілим є також особа, яка не є заявником, але якій кримінальним правопорушенням завдана шкода і у зв'язку з цим вона після початку кримінального провадження подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого. 4. Потерпілим не може бути особа, якій моральна шкода завдана як представнику юридичної особи чи певної частини суспільства. 5. За наявності очевидних та достатніх підстав вважати, що заява, повідомлення про кримінальне правопорушення або заява про залучення до провадження як потерпілого подана особою, якій не завдано шкоди, зазначеної у частині першій цієї статті, слідчий або прокурор виносить вмотивовану постанову про відмову у визнанні потерпілим, яка може бути оскаржена слідчому судді. Ч. 1 ст. 56: протягом кримінального провадження потерпілий має право: ...2) знати сутність підозри та обвинувачення, бути повідомленим про обрання, зміну чи скасування щодо підозрюваного, обвинуваченого заходів забезпечення кримінального провадження та закінчення досудового розслідування; 3) подавати докази слідчому, прокурору, слідчому судді, суду;...».

42. З точки зору прокурора, основна проблема вкрай проста. Навіть у справі, в якій ув'язненим було подано скаргу, дуже часто прокуратура приходить до висновку про недостатність доказів для відкриття провадження. Однак, основні причини цього визначити досить важко. Перш за все, адміністрація в'язниці не надає активної підтримки в зборі доказів. Як вже обговорювалося вище, медична служба в'язниці повинна мати засоби для того, аби відігравати важливу роль у попередженні та виявленні випадків жорстокого поводження, оскільки надання медичних послуг та лікування ув'язненого дає також можливість визначити та зафіксувати наявність синців та ушкоджень (включаючи фіксацію пояснень, наданих на момент огляду в'язнем стосовно причини ушкоджень). Видається, що це вкрай важливе джерело доказів є значною мірою ненадійним, існують також сумніви щодо того, чи зможе судовий медичний огляд допомогти виправити недоліки у фіксації, припущені на початковому етапі. По-друге, потерпілий не повною мірою інтегрований у розслідування. За таких обставин ефективна участь в розслідуванні особи, яка повідомила про жорстоке поводження, є особливо важливою, але це може бути ускладнене недостатністю юридичного представництва та неповнотою статусу «потерпілого» в національному законодавстві.
43. Оскільки ті умови, що наразі існують, не тільки можуть ускладнити подання скарг, але й не забезпечують фіксацію звинувачень про жорстоке поводження та наявність ушкоджень, не дивно, що лише поодинокі випадки жорстокого поводження ведуть до відкриття провадження. Це може бути викликано (та на це неодноразово вказувалось нам) давніми «традиціями» системи кримінальної юстиції. Ще однією причиною мабуть є недостатня обізнаність із європейськими очікуваннями. Зокрема, у нас склалося чітке враження того, що слідчі, прокурори та судді не були обізнані із трьома важливими принципами практики Європейського суду з прав людини. Дуже часто ми чули, що відправною точкою для судів та прокуратури є те, чи може особа, яка скаржиться на жорстоке поводження, довести це (та це насправді обговорювалося й у бесіді із суддями Вищого спеціалізованого суду). Перш за все, при визначенні того, чи відбулося порушення Статті 3, хоча Страсбурзький суд й застосовує стандарт доказів «поза розумним сумнівом», він визнає, що «такі докази можуть складатися із сукупності достатньо надійних, чітких та узгоджених фактів, або із подібних не спростованих презумпцій фактів».⁵⁹ Прокурори та судді повинні пам'ятати про потребу у дослідженні значно більш широкого поля потенційних джерел доказів. Наприклад, не було зрозуміло ступінь, у який докази «подібних фактів» (тобто, докази, що надходять від низки не пов'язаних між собою осіб стосовно одного й того ж можливого злочинця, та які по кожному із випадків є подібними за своєю природою, можуть використовуватися для визначення моделі поведінки певної особи, при цьому ці випадки підтверджують один одного) використовуються прокуратурою та судами, але ми підозрюємо, що ця концепція не застосовується прокурорами та слідчими в Україні.⁶⁰ Якщо це справді так, то розгляд кожної скарги абсолютно незалежно від інших скарг є неприйнятним. Сам по собі той факт, що декілька не пов'язаних між собою скарг подається проти того ж самого працівника в'язниці, вже повинен мати певну вагу, та він

⁵⁹ *Лабіта проти Італії* [GC], 2000-IV параграф 121.

⁶⁰ 14-й Загальний звіт Комітету із протидії тортурам Ради Європи /Inf (2004) 28, параграф 33: «Розслідування мають проводитися комплексно. Комітет із протидії тортурам Ради Європи зустрічався із справами, у яких, незважаючи на численні заявлені інциденти і факти, пов'язані з ймовірними актами жорстокого поводження, обсяг розслідування необґрунтовано обмежувався, а важливі епізоди і пов'язані з ними обставини, що вказують на жорстоке поводження, були проігноровані.»

передбачає наявність системи, яка дозволяє слідчим фіксувати основні складові скарг, що надходять з будь-яких установ, аби визначити наявність якоїсь моделі, а також забезпечує можливість повторного відкриття за певних обставин справ, які спочатку були закриті за браком доказів. По-друге, прокурори та судді повинні брати на себе ініціативу із забезпечення розслідування можливих випадків жорстокого поводження, якщо існують підстави вважати, що фізичний або психологічний тиск було застосовано, навіть за відсутності скарг від конкретних осіб (наприклад, якщо особа з'являється в суді з синцями).⁶¹ По-третє, існує третій важливий принцип про те, що саме на державу покладається обов'язок пояснити походження ушкоджень у в'язня, а не він сам повинен довести їхню причину.⁶² Кожен із цих принципів може відіграти роль в обґрунтуванні потреби скоординованих дій між органами кримінальної юстиції. В першу чергу, це підкреслює необхідність більш активного перегляду рішень прокуратури судовою владою. Це насправді було опосередковано підтверджено представниками судової влади з якими ми спілкувались, які визначили певні перешкоди у запровадженні європейських очікувань в судах країни, які включають в себе високе навантаження та недостатність підготовки щодо стандартів в сфері прав людини. Зміни у ставленні щодо більш широкого визнання судді як захисника прав особи можливо відбулися завдяки реформуванню КПК стосовно жорстокого поводження з боку офіцерів міліції; існує потреба в подальшій розбудові цього потенціалу аби переконати суддів, що подібний намір дійти до коріння жорстокого поводження також доречний в питаннях жорстокого поводження у в'язницях.

44. Таким чином, система розслідування скарг на жорстоке поводження в Україні залежить від прийняття прокурором рішень по окремих справах. Цей процес прийняття рішень недостатньою мірою контролюється та переглядається. Реформування інституційних засад (а саме запровадження незалежного органу для розгляду скарг, який може здійснювати нагляд за ходом розслідування) може допомогти, однак, потрібно також змінити ставлення до проблеми, оскільки існують побоювання того, що прокурори здебільшого не бажають займатися скаргами про жорстоке поводження. Зокрема, представники недержавних організацій повідомили про наявність суттєвого занепокоєння щодо того, чи має система прокуратури реальну зацікавленість у розгляді скарг ув'язнених на поводження із ними, та зазначили, що участь прокуратури в таких справах навряд чи буде вагомою. Як вже зазначалося, КПК нещодавно було змінено з метою вирішення системних проблем, що впливають на розслідування скарг про випадки жорстокого поводження з боку працівників правоохоронних органів, а також, про що вже теж згадувалося, декілька наших співрозмовників зазначали, що це матиме позитивний вплив на скарги щодо дій працівників пенітенціарної служби, оскільки прокурори звертатимуть більше уваги на це питання. Тим не менше, таке підвищення уваги щодо скарг, що подаються у в'язниці, ніяк не підтвердилося під час нашої спільної зустрічі із прокурорами та керівництвом пенітенціарної служби. Не було визнання того, що у деяких в'язницях питання жорстокого поводження та залякування залишаються вкрай актуальними.

⁶¹ Звіт КЗК /інф (2004) 28, параграф 28.

⁶² *Томасі проти Франції* (1992) Серія А №241-А, параграф 115 та *Рібіч проти Австрії* (1995), параграф 34.

45. Ми не змогли обговорити з представниками прокуратури, які внутрішні перевірки існують в їхній системі для перегляду рішень прокурорів, або яким чином вони працюють із пенітенціарною системою при зборі доказів жорстокого поводження. Оцінка координації та підзвітності ускладнюється відсутністю достатньо вагомих прикладів проведення успішних розслідувань та судового переслідування працівників в'язниць за жорстоке поводження із в'язнями в Україні. Звичайно, як зазначав КЗК у звіті про візит 2012 року, скоординовані дії пенітенціарної служби та прокуратури можуть призвести до суттєвого поліпшення ситуації в окремих в'язницях.⁶³ Однак, щодо ситуації в інших в'язницях КЗК повідомив, що жорстоке поводження було звичайним аспектом режиму утримання в'язнів. Таким чином, можна легко дійти висновку про те, що заходи із внутрішнього моніторингу з боку пенітенціарної служби або Міністерства юстиції є недостатньо ефективними.⁶⁴ Такий внутрішній моніторинг має відігравати суттєву роль у боротьбі із жорстоким поводженням, а також може допомогти в боротьбі із безкарністю шляхом збереження доказів, які матимуть значення під час подальшого переслідування працівників в'язниці, шляхом передачі до прокуратури інформації про потенційне жорстоке поводження. Існує нагальна потреба у створенні «повноцінного слідчого органу» для розслідування діяльності працівників в'язниць, який би мав повноваження щодо запровадження дисциплінарних заходів.⁶⁵ За той час, що ми мали у розпорядженні, ми не змогли дослідити, яким чином працює наразі система, однак, ми не були здивовані тим, що жоден із наших співрозмовників не згадував такого органу на будь-яких стадіях наших зустрічей. Потрібно приділити увагу розбудові потенціалу підрозділу, що відповідає за внутрішній моніторинг, та забезпеченню передачі його звітів до прокуратури у разі потреби. Внутрішні дисциплінарні процедури допомагають в боротьбі із безкарністю шляхом створення додаткової та важливої форми виправлення ситуації жорстокого ставлення, але вони не можуть бути єдиним засобом для цього, оскільки кримінальне розслідування та переслідування, а також покарання, можуть виявитися потрібними. Внутрішні процедури можуть відбуватися паралельно до кримінального провадження, та якщо буде виявлено, що за природою дія носила кримінальний характер, справа повинна передаватися до компетентних органів прокуратури. Такий відділ може зробити ефективний внесок до швидкості та ефективності будь-якого розслідування відіграючи активну роль у дослідженні та обробці на початкових стадіях скарги, яка в подальшому може бути передана до прокуратури. Такий відділ повинен також користуватися довірою ув'язнених, що є суттєвим викликом для багатьох в'язниць України з огляду на контекст приховування скарг, який обговорювався вище. Аби утримати цю довіру в довгостроковій перспективі, потрібно забезпечити не тільки наявність у цього відділу відповідних ресурсів для виконання своїх повноважень, але й наочність результатів розслідування, або в формі накладання дисциплінарних стягнень на працівників в окремих справах, або в формі передачі справи та результатів попереднього розслідування

⁶³ Звіт КЗК, СРТ/Inf (2013) 23, параграф 12: «Видається, що прокуратура та пенітенціарна служба як на центральному, так і на регіональному рівні, звертають підвищену увагу на умови утримання в'язнів в установах суворого режиму, та що здійснені заходи вже почали давати свої плоди. Більшість в'язнів, з якими спілкувались члени делегації, вказали на істотні зміни у відношенні до них працівників, особливо після звільнення або переведення працівників після попереднього візиту КЗК. Це варте позитивної оцінки.»

⁶⁴ Див. наказ Міністерства юстиції від 18 березня 2013, правило 5.3: «загальна інспекція» кожної в'язниці проводиться один раз на 5 років, та один раз на 2 роки регіональним відділом.

⁶⁵ 14-й Загальний звіт КЗК СРТ/Inf (2004) 28, параграфи 37-38.

прокуратурі для подальших дій. (Цей очевидний факт визнається КЗК у звіті щодо реакції в'язнів на скоординовані дії працівників пенітенціарної системи та прокуратури в окремій в'язниці.)⁶⁶ Звичайно, такий відділ ніколи не буде незалежним, але його працівники повинні мати спільну мету та завдання, і це включає в себе не тільки загальну відповідальність за умови життя у в'язниці, але й право перегляду окремих справ. Це може суттєво залежати від почуття мети, продемонстрованого політичним керівництвом.

46. Певною мірою, підзвітність було забезпечено офісом Уповноваженого з прав людини, який повідомив, що його втручання в окремих справах було необхідне для повторного відкриття закритих розслідувань (що призвело до впровадження санкцій та пониження у званні трьох прокурорів). Активна участь у перегляді прокурорських рішень заслуговує на позитивну оцінку, навіть якщо це й призвело лише до незначних результатів. Офіс Уповноваженого повідомив, що в майбутньому це стане більш регулярною складовою його роботи, як зазначили його співробітники, активний моніторинг «того, що повинні були зробити інші» буде дуже важливим у забезпеченні змін у роботі Генеральної прокуратури. (Звичайно, існує ризик того, що така робота вимагатиме забагато ресурсів, та це призведе до погіршення роботи офісу Уповноваженого на інших ділянках; та як зазначалося, не всі учасники обговорення довіряють здатності Національного превентивного механізму виконувати свої повноваження. Це додатково підтверджує потребу у створенні окремого незалежного механізму для нагляду за справами із жорстокого поводження, або в окремих випадках, самостійного виконання цієї роботи.)

iii. Дії, мотивовані бажанням викорінити жорстоке поводження.

47. Вкрай важливим є надання чіткого повідомлення про «нульову толерантність» до жорстокого поводження. У звіті про вищезгаданий візит КЗК 2012 року в Україну високо оцінюються заходи, запроваджені в одній окремій в'язниці після подання скарги про жорстоке поводження. Ефективне керівництво йде нога в ногу із основоположним принципом про те, що санкції, що накладаються за жорстоке поводження, повинні бути адекватними з точки зору відповідності серйозності порушення. Звіт КЗК про візит 2012 року продемонстрував, що конкретні заходи можна вживати, та це веде до реальних змін.⁶⁷ (Ми також отримали декілька повідомлень про те, що новий КПК призвів до підвищення зацікавленості у виявленні причини зафіксованого ушкодження, завданого затриманому у відділку міліції, оскільки він вимагає, аби будь-яке зізнання, отримане під тиском, не бралось до уваги.) З іншого боку, делегація КЗК повідомила (як згадано вище) про випадки, коли керівний склад був задіяний у спрямуванні та запровадженні політики залякування на основі насильства.

⁶⁶ Звіт КЗК, СРТ/Інф (2013) 23, параграф 12.

⁶⁷ Див. напр., звіт КЗК, СРТ/Інф (2012) 23, параграф 17: «Під час візиту 2012 року, делегація отримала інформацію про те, що відбулося суттєве поліпшення ставлення до в'язнів з боку працівників [у виправній колонії № 89]. Видається, що пенітенціарна служба та прокуратура на центральному та регіональному рівні звернули увагу на ситуацію що склалася щодо утримання в'язнів в колонії суворого режиму, та відповідні заходи принесли певні плоди. Більшість ув'язнених, із якими спілкувалися члени делегації, повідомили про суттєві зміни у ставленні до них працівників в'язниці, особливо після звільнень та переведень, які відбулися в результаті попереднього візиту КЗК. Це заслуговує на позитивну оцінку.»

48. Також відбулися певні перемовини щодо того, яким чином краще за все спробувати запровадити у в'язницях практику, за якою жорстоке поводження твердо відкидатиметься як засіб контролю в'язнів. Чітке враження, яке ми отримали при обговоренні, та яке було підтверджене звітом КЗК, полягає в тому, що залякування дуже часто стає одним із основних аспектів забезпечення внутрішньої безпеки. Така практика існує навіть незважаючи на чітку заборону жорстокого поводження в правових документах. Декілька співрозмовників зазначили, що низька заробітна платня, низька кваліфікація та невідповідне навчання в сукупності ведуть до унеможливлення нормальних стосунків між ув'язненими та працівниками в'язниць. Недостатня укомплектованість пенітенціарної системи персоналом (визнана під час зустрічі з керівництвом)⁶⁸ також має відігравати свою роль. Ми не мали змоги більш повно розглянути ці питання, однак, отримали під час зустрічей чітке враження про те, що необхідно суттєво змінити ставлення аби забезпечити більш відповідні засоби збереження внутрішнього порядку. Ці засоби повинні зосереджуватись на відповідній взаємодії між офіцерами та ув'язненими. Вони вимагають – цілком очевидно – більшої уваги при доборі та призначенні працівників в'язниць, а також у розвитку навчальних програм з акцентом на необхідності звести до мінімуму будь-яке застосування сили.

49. Ця тема близько пов'язана із формулюванням правил тюремного розпорядку в Україні. Ми мали можливість ознайомитись із новими внутрішніми правилами роботи закладів досудового утримання⁶⁹ (а також певний час брали участь в роботі круглого столу, організованого офісом Уповноваженого з прав людини стосовно обговорення подальших проектів таких правил).⁷⁰ Навіть швидкий перегляд опублікованих правил розпорядку показує, що наголос зроблено на формі, а не на суті. Документ містить незвично великий обсяг деталей. Майже всі аспекти досудового утримання під вартою регулюються надмірно, починаючи із дозволеної максимальної довжини переклички до відповідної форми звернення до ув'язнених осіб. Поза сумнівом, це має на меті поліпшення ставлення до в'язнів (наприклад «працівники повинні ввічливо звертатися до в'язня кажучи «ув'язнений» та його чи її прізвище; працівники повинні ввічливо звертатися до засудженого кажучи «засуджений» та його чи її прізвище.»),⁷¹ але загальним результатом від цього стає надмірна зарегульованість життя у в'язниці. Деталі затьмарюють принципи. Позитивний намір розмивається (в'язні повинні ставитися один до одного та до працівників в'язниці ввічливо; вставати з ліжка та вітати працівників, коли вони входять до камер;... зберігати тишу [на майданчику для прогулянок]; тримати руки за спиною при пересуванні поза межами камери).⁷² Інші правила (такі як примусова одиночна ізоляція в'язня за вироком, а не за ризиком, який вони становлять)⁷³ не відповідають Європейським

⁶⁸ Див. параграф 12 вище.

⁶⁹ Наказ Міністерства юстиції від 18 березня 2013 року.

⁷⁰ Наскільки ми розуміємо, прийняття цих норм відбулося без консультацій, та вони отримали багато критики з боку недержавних організацій. Це призвело до проведення зустрічей між керівництвом пенітенціарної служби та представниками недержавних організацій та створення робочих груп; результати цих консультацій поки що невідомі.

⁷¹ Розділ I Правило 2.1.

⁷² Розділ I Правило 4.2.

⁷³ Розділ III Правило 1.5.

стандартам. В сукупності, сам по собі обсяг та природа значної кількості правил, свідчить про ситуацію, в якій регулювання вважається більш важливим аніж прищеплення офіцерам етичних норм професійної поведінки та досягнення відповідних змін у їхньому світогляді. Багато співрозмовників погодилися, що ціль заслуговує на похвалу, але зміст та природа цього документу не вирішують реальної потреби у зміні існуючих норм поведінки працівників в'язниць, оскільки скоріш за все основним питанням для них стане не стільки те, чи є певна модель поведінки потрібною або відповідною, а те, чи вимагається вона наказом, чи ні.⁷⁴ Небезпека полягає в тому, що правила тлумачитимуться в такий спосіб, що все, що не забороняється - дозволено. Немає реального сенсу (можливо, за винятком посилання на «ввічливість») у потребі забезпечувати основоположну повагу до кожного в'язня. Також незрозуміло, яким чином ці правила пов'язані із нещодавно прийнятим кодексом етики працівників в'язниць. При обговоренні учасникам не було відомо про цей Кодекс (хоча й потрібно визнати, що він лише нещодавно був затверджений).⁷⁵ Суттєві зміни до правил потрібні для того, аби більш чітко визначити права та обов'язки ув'язнених, а також обов'язки працівників в'язниць у світлі загальних етичних стандартів (і принципів, що містяться в Європейських пенітенціарних правилах). Значну частину деталей можна перенести до додатків або посадових інструкцій працівників.

50. Існує ще одне останнє спостереження. Очевидною істиною є те, що в'язниця – це «закрита» установа, й хоча моніторинг з боку національних та міжнародних органів може допомогти у виявленні в установах на періодичній основі випадків невідповідної поведінки або ставлення, існує чітке відчуття (що підтверджується спробами обмеження прав ув'язнених щодо повідомленні зовнішньому світу про проблеми), що пенітенціарна служба хотіла б, аби в'язниці так і залишалися закритими для візитів ззовні. В багатьох країнах Європи групи професіоналів, які працюють в системі кримінальної юстиції, на постійній основі відвідують тюрми у рамках отримання вищої освіти або при проходженні тренінгів. Якщо підійти до питання більш загально, жорстоке ставлення та залякування зменшуватиметься пропорційно до можливостей для в'язнів бачити інших людей (та щоб їх бачили). Допомога в тому, аби інші особи, пов'язані із відправленням кримінального правосуддя, мали особисте уявлення про існуючі карні практики, є безумовно позитивною. Ми обговорили це із кількома нашими співрозмовниками, та вони підтримали цю думку.

⁷⁴ Звіт КЗК, СРТ/Inf (2013), параграфи 56 та 57.

⁷⁵ Див. Звіт КЗК, СРТ/Inf (2013) 23, параграф 19: «Кодекс етики працівника пенітенціарної системи був прийнятий 19 грудня 2012 року, беручи до уваги принципи Європейського кодексу етики працівників в'язниць, та його копії було поширено до всіх працівників пенітенціарних установ».

ПІДСУМОК РЕКОМЕНДАЦІЙ: ПРАВИЛА СТОСОВНО В'ЯЗНИЦЬ

Наступні конкретні рекомендації пропонуються з огляду на зазначені вище висновки та результати обговорень. Необхідність нагляду за їх реалізацією є очевидною: щорічне звітування про поточні результати сприятиме відновленню суспільної довіри до Пенітенціарної служби та її установ стосовно їх спроможності вирішити давні проблеми поведження з людьми у в'язницях. Деякі рекомендації містять пропозиції щодо нових дисциплінарних порушень, і вкрай важливо, щоб передбачені санкції відповідали ступеню тяжкості будь-якого порушення.

Скарги від ув'язнених, тощо

1. Потрібно вжити нагальних кроків для забезпечення того, аби ув'язнені могли швидко повідомляти про випадки жорстокого поведження, не боячись при цьому офіційних або неофіційних покарань через застосування санкцій або зловживання повноваженнями. Особи, що подають скарги про жорстоке поведження, або повідомляють про інші ознаки неналежного ставлення, не повинні піддаватися ризику залякування або знущання за те, що вони це зробили.
2. Той принцип, що ув'язнені повинні мати можливість подавати скарги на жорстоке поведження, не боячись репресій, може означати, що за потреби в особливих випадках такий ув'язнений повинен мати право вимагати переведення до іншого закладу і бути переведеним без невинуватої затримки.
3. Залякування або накладання покарання за спілкування із моніторинговими установами повинне класифікуватись як окреме дисциплінарне порушення. Листування, пов'язане зі скаргою на жорстоке поведження, має розглядатися як привілейоване. Будь-які спроби завадити такому листуванню, зокрема зумисне знищення кореспонденції, має тягнути за собою відповідальність винних посадових осіб.
4. Засоби для листування повинні бути доступними для ув'язнених, а не надаватися на окремий запит. Конверти для подання скарг, що дозволятимуть спілкування із відповідними органами без цензури (зокрема, із прокуратурою та офісом Уповноваженого з прав людини) повинні бути доступними в декількох місцях у в'язниці, та їх наявність не повинна залежати від конкретного запиту. У кожній в'язниці відповідальність за забезпечення виконання цих умов має бути покладена особисто на призначених посадових осіб. Ці особи також мають нести відповідальність за невідкладну передачу кореспонденції адресату.
5. Ув'язнені також повинні мати можливість спілкуватися в письмовій формі з іншими органами та установами, зокрема народними депутатами, неурядовими організаціями, юристами та відповідними міжнародними установами. Отримання листів повинне фіксуватися. Крім того, мають бути зазначені будь-які причини, що вимагають відкриття такого листа. Ці записи повинні бути доступними для перевірки моніторинговими органами. Зустрічі між ув'язненими та представниками моніторингових служб повинні проходити в умовах, що забезпечуватимуть конфіденційність обговорення. Працівники в'язниці не повинні робити жодних спроб дізнатися

від ув'язненого про зміст такого спілкування. Будь-які подібні спроби мають тягнути за собою дисциплінарну відповідальність.

6. У найближчій перспективі необхідно заохочувати відповідні групи професіоналів, що працюють в системі кримінальної юстиції, до відвідання в'язниць в рамках програм вищої освіти та навчання, аби підвищити їхню обізнаність із наявними карними практиками.
7. Загальна система збору даних про скарги та інші повідомлення про жорстоке поводження є необхідною. Це допоможе виявляти на ранніх стадіях ознаки потенційної наявності таких випадків в окремих установах. Це також допоможе відповідним органам здійснювати нагляд за подальшим розслідуванням та результатами розгляду скарг або звітів включно з виконанням будь-яких офіційних дій щодо скарг. Серед органів, відповідальних за здійснення такого моніторингу, обов'язково має бути офіс Уповноваженого з прав людини, також відповідні профільні парламентські комітети, а також, можливо, НУО відповідного спрямування.

Система розслідування скарг та інших повідомлень про жорстоке поводження

8. Має бути невідкладно створено незалежний слідчий орган з розслідування всіх скарг або повідомлень про можливі випадки жорстокого поводження з ув'язненими. Якщо у короткій перспективі затримки у цьому процесі є неминучими, має бути створено незалежний орган, який би здійснював нагляд за розглядом конкретних справ прокуратурою. Так чи інакше, якомога швидше має бути принаймні створено окремий слідчий орган у структурі органів прокуратури, що займатиметься саме справами щодо жорстокого поводження з боку державних службовців пенітенціарної служби. Необхідність створення такої установи в Україні пояснюється з огляду на минулі та теперішні системні проблеми в чинній системі.
9. Цей незалежний орган (або альтернативний відділ, що здійснює нагляд за розглядом скарг прокуратурою) повинен мати оперативну незалежність, отримувати чіткі настанови щодо того, у який спосіб потрібно здійснювати нагляд над такими розслідуваннями, отримувати повністю всі необхідні ресурси, а його працівники повинні відповідним чином заохочуватися та вважати службу в такому підрозділі почесною з професійної точки зору.
10. Мають бути запроваджені чіткі та недвозначні інструкції або рекомендації щодо порядку та строків розслідування скарг або повідомлень про жорстоке ставлення моніторинговими або інспекційними групами Пенітенціарної служби України. Ці рекомендації мають бути опубліковані, що забезпечить більшу прозорість та послужить сигналом для працівників в'язниць про чіткий намір викоринити жорстоке поводження шляхом ефективного розслідування та покарання за такі дії. Крім цього, Пенітенціарна служба має регулярно (принаймні щорічно) оприлюднювати звіти про кількість поданих та розглянутих скарг, а також про застосовані санкції та справи, що передані з метою можливого притягнення до відповідальності.
11. Потерпіла особа повинна бути в повній мірі задіяна у розслідуванні справи про жорстоке поводження, аби надати йому чи їй можливість коментувати та надавати оцінку доказів, наданих на спростування такого обвинувачення. Це право не повинне залежати від того, чи було визнано статус такої особи як «потерпілої» у відповідності до визначення КПК.

12. Має бути законодавчо забезпечено право потерпілої особи вимагати проведення внутрішнього перегляду або судового перегляду рішення про припинення провадження, за потреби скориставшись при цьому правом на правову допомогу.
13. Слідчі та прокурори повинні мати право використовувати докази «подібних фактів» (тобто, докази, що надходять від низки не пов'язаних між собою осіб стосовно одного й того ж можливого злочинця, та які по кожному із випадків є подібними за своєю природою, можуть використовуватися для визначення моделі поведінки певної особи, при цьому ці випадки підтверджують один одного) у випадках жорстокого ставлення.

Працівники в'язниць

14. На працівників в'язниць має бути покладено формальний обов'язок повідомляти про випадки жорстокого поводження навіть за відсутності відповідної скарги з боку ув'язненого. Цей формальний обов'язок має бути додатково закріплено у Кодексі етичного поводження працівників в'язниць. Має бути створена атмосфера, в якій вважатиметься правильним повідомляти про такі вчинки, скоєні колегами; необхідно чітко розуміння того, що провина за жорстоке поводження лягає не лише на порушників, але й на всіх осіб, кому відомо або мало бути відомо про випадки жорстокого поводження і які не повідомили про це. Це передбачає наявність чіткої підзвітності, а також запровадження заходів з метою захисту інформаторів. Працівники в'язниць повинні мати доступ до систем конфіденційних повідомлень, а також отримати гарантії того, що до них самих не застосовуватимуться санкції за повідомлення. Коротко кажучи, система захисту інформаторів, які працюють в пенітенціарній службі, повинна бути запроваджена разом із обов'язком повідомляти про потенційно достовірні випадки жорстокого поводження: має бути забезпечено захист осіб, які сумлінно повідомлятимуть про такі випадки, а також створено чіткі канали для таких повідомлень.
15. Необхідно невідкладно приділити увагу питанням добору, призначення та подальшого навчання працівників в'язниць. Таке навчання повинне також зосередитися на питанні професійних стандартів та зміни світогляду, наприклад, шляхом підкреслення ролі Кодексу етики працівників пенітенціарної системи.
16. Існуючі правила тюремного розпорядку повинні бути змінені, аби відобразити положення нового Кодексу етики. Права в'язнів повинні бути чітко та однозначно викладені. Застосування будь-яких заходів безпеки чи дисциплінарних заходів повинне чітко відповідати обставинам конкретної справи та відбуватися в об'єктивний спосіб, аби упередити будь-які натяки на корупцію чи зловживання.

Медичний персонал в'язниці

17. Існує чітке та глибоке переконання про те, що медичний персонал не захищає ув'язнених у випадках жорстокого поводження. Відновлення довіри ув'язнених є вкрай важливим. Також необхідно вжити заходів для підвищення професійної незалежності. Зокрема, медичних працівників в'язниць потрібно захистити від покарань за привернення уваги до загальних ознак можливого жорстокого поводження з ув'язненими. Необхідно запровадити систему швидкої передачі інформації про проблеми, виявлені медичними працівниками, яка б забезпечувала

конфіденційність пацієнта та самих медичних працівників з метою захисту від санкцій за повідомлення.

18. Необхідно розглянути питання підпорядкування медичної служби в'язниць керівництву МОЗ. Окрім того, потрібні заходи для підвищення професійного рівня працівників. Медичні працівники повинні мати спеціалізовані знання стосовно того, яким чином діяти у випадках виникнення особливих форм тюремних патологій. Варто також розглянути питання запровадження визнаної професійної спеціалізації лікарів та медичного персоналу на основі перепідготовки та навчання під час роботи.
19. Ув'язнені повинні мати можливість звертатися до медичних працівників конфіденційно, без надання можливості персоналу в'язниці проводити відбір запитів про доступ до медичної допомоги, а також не боятися покарання за такі дії. Будь-яка спроба персоналу в'язниці перешкоджати цьому праву доступу, або порушити конфіденційність консультації, повинна призвести до дисциплінарного покарання. Питання переведення в'язнів на лікування до лікарні (в межах тюремної системи або поза ними) повинне вирішуватися кваліфікованим медперсоналом, а не службою безпеки чи адміністрацією лікарні.
20. Система збору, конфіденційності та довготривалого зберігання тюремних медичних записів по кожному ув'язненому вимагає невідкладної уваги. Потрібно вдосконалити механізм фіксації ушкоджень: будь-які помічені ознаки насильства повинні повністю фіксуватися, разом із будь-якими заявами ув'язненого та висновками лікаря, та ця інформація повинна надаватися ув'язненому на його запит. У в'язниці медична таємниця повинна зберігатися так само, як і в суспільстві, а ведення документації про пацієнта повинне бути обов'язком лікаря. Необхідно запровадити систему безпечного та конфіденційного збереження медичних справ впродовж визначеного періоду після звільнення ув'язненого. Ув'язненим (та їх законним представникам) має бути надане право доступу до всіх їхніх медичних записів, що знаходяться у розпорядженні Пенітенціарної служби. Будь-яке перешкоджання здійсненню цього права має тягнути за собою відповідальність.
21. Тюремні медичні служби повинні періодично (щонайменше раз на рік) готувати статистичну інформацію стосовно виявлених ушкоджень, та передавати її адміністрації в'язниці, відповідним міністерствам та внутрішнім й зовнішнім органам моніторингу (зокрема, інспекторській службі пенітенціарної системи та офісу Уповноваженого з прав людини). Такі статистичні дані також мають бути доступні громадськості.

Судові медичні служби

22. Працівники судових медичних служб повинні мати конкретний обов'язок забезпечення повної відповідності своїх звітів положенням Стамбульського протоколу у справах, що стосуються потенційного жорстокого поводження з ув'язненими.